

“TÜRKMƏN KİTABI”: MƏTN

- 1¹ Haq Taala gögdəñ Quran endürdi
arını dinli Məhəmmədə
– oqumaq içün.*
- 2² Cəbrayıl gəldi gətürdi Buraqı,
həbibüm, dostum olan³ ol Buraqı minsün
– meraca gəlmaq içün.
- Çün dost⁴ dosta yetişdi,
toqsan bir min kəlmə ortalıqdañ gəldi keçdi,
⁵axır-son danışdı arını dinli dost Məhəmməd ümmət sözün
– rəhmət ilə⁶ şəfqət içün.**
- Uçmaqları düzəndi, huriləri bəzəndi,
arını dinli⁷ dost Məhəmməd gəlür
– uçmaquñ qapusını açmaq içün.¹
- Əli mindi⁸ Döldüli, qurşandı Zülfıqarı,
küffara qılıc çaldı
– həm din üçün.²
- ⁹Süleyman nəbi idi, mərtəbəsi həm çox idi.
Gög üzindəñ¹⁰ uçar quşu fərman etdi Haq Taala
– Süleymana sayban içün.³
- ¹¹Davud nəbi cəbədar idi, zireh yetürürdi.
Daşdañ polad sızdırdı¹² Haq Taala qüdrətindəñ
– Davuda fərman içün.⁴
- Münacatda söyləşdi¹³ İbrahim Xəlilullah xacəsiylən:
“Ya İlahə! Mənüm oğlum yoxdur,
sən oğlan¹⁴ vergil başa,

¹ Haşiyədə: *uçmaq*: behişt mənasındadır və havada uçmaq mənasına daxi gəlür. Netəkim bu beytdə eyham üslubu ilə hər ikisi vaqe olmuşdur: Oqlardan quş dək oldum, canğa ol kuyi arzu, // Uçmaq istərimin, vəli gör kim, pəru balum budur. Məşuq kuyini behişt demişdir.

“*Düzəndi*” sözü “bəzəndi”, “özünə bəzək vurdu” mənasındadır.

* *Metin Ekici* “Quran” sözünü təsirlik halda, yəni “Quranı” kimi verir (EM, s.31).

² “*Küffara*” “kafir” sözünün cəmi olub (ƏFSL, Ic, s. 358), “kafirələr” mənasındadır.

³ “*Sayban*” – fars mənşəli “sayəban” sözünün deyiliş variantı olub, “kölgəlik üçün çadır, örtük” mənasındadır (ƏFSL, Ic, s. 258).

⁴ “*Cəbədar*” fars sözüdür, yaraq-silah ləvazimatına cavahdeh olan şəxs mənasındadır. Azmun elə bu mənada da açıqlayıb (YA, s. 91). Ekici “silah yapımçısı, silah ustası” kimi izah edib (EM, s. 207). GY-da “cəbxanəçi, silahdar” anlamında şərh olunub (s. 207). Görünür, “zireh, dəmir” anlamlı “cəbə” sözünə (ƏFSL, Ic, 82) -dar leksik şəkliçisinin artırılması ilə düzəlib.

Haşiyədə: *sızdırdı*: “sızdırdı” deməkdir, yəni tərsih və nəş[t] etdüri. Beylə kim Lutfi əşarında gəlürdi. Vəfada Lutfini tapdı fəraq dinarı, // Necə ki sızğurub altun dək imtəhan qıldı.

Naşirlər “sızdırdı” sözünün ərəb dilində qarşılığı kimi verilən sözləri də fərqli oxumuşlar. Ekiçinin yazılışına uyğun olaraq “təşrih” kimi oxuduğu bu sözü GY müəllifləri “tereşşuh”, Azmun isə “teraşşuh” variantında vermişlər. Əslində “təreşşöh” və “təşrih” oxuna bilən bu ərəb sözü “sızma, sızdırma” mənələrindədir (ƏFSL, s. 384, 387). Ekici və Azmun isə “nəş” sözünü “nəşr” kimi oxumuşlar. Fikrimizcə, daha çox mətbuatla bağlı “yayma” mənasını bildirən həmin söz yerinə düşür. Görünür, GY müəllifləri əlyazma katibinin mətnə işləmiş türk sözlərinin qarşılığını yaxınmənalı sözlərlə verməsindən çıxış edərək, sonrakı “hasil olma, yetişmə, törəmə, vücuda gəlmə və inkişaf” mənalı “nəş” (/nəşət) sözündə son samitin buraxıldığını düşünüb bərpa etmişlər (EM, s. 31; GY, s. 200; YA, s. 25). Bu yanaşmanı daha düzgün saydığımız üçün qəbul etdik.

öz oğlumı kəsım yoluñda
 –qurban içüñ”.⁷
 Allah İsmayılı 2¹ İbrahimə onda verdi,
 apardı Ərafat dağına, İsmayıla bıçaq çəkdi,
² bıçaq oña kar etmədi;
 buynuzi burma qoç endürdi Haq Taala qüdrətindən
 – ³İsmayıla qurban içüñ.
 Dədəm Qorqud qırx şagirdə ver nəsihət:
⁴“Alplar, dua qılayuñ cavanvərdləri görmaq içüñ”.

* * *

⁵Bu soyda Dədənün müddəası budur ki, hər kim, bəlkə, hər nəstə öz həddində və kəmalində ⁶olsa, yaxşıdır. Əhli-istedadı kəmal təhsilinə tərgib edüb moizə eylər.⁵

– ⁷Ağız açub bir Allahuñ adını kim adamaz?
 Adaduğı ərənlər köñli içində mömin və müttaqi ⁸gərək⁶
 Allah elmi arı Quran açubanı kim oxumaz?
 Oxuduğun dođrı ⁹dutsa, bu dünyada alim zəki gərək⁷.
 Allah evi geñ Kəbəyə kimlər varmaz?
¹⁰Varsa gəlsə, azmasa-azdurmasa,
 sidqi bitün, niyyəti düz, din yolında ¹¹hacı gərək.
 Aq əkməgi, bol xanı Haq yolında kimlər verməz?⁸

⁵ Qalın qara hərflərlə verdiyimiz bu cümlələr katib tərəfindən növbəti soyların mahiyyətini ümumiləşdirmək məqsədilə əlyazmada qırımızı mürəkkəblə yazılmışdır.

“Nəstə” sözü arxaik “nəsnə” (şey) sözünün danışıq variantı olmalıdır. “Tərgib edib” “həvəsləndirib” mənasındadır. Burada “tərgib” ərəb sözüdür, “həvəsləndirmə” deməkdir (ƏFSL, IIc, s. 395). “Moizə” sözü GY-da və EM-də “mev’izə” (GY, s. 200; EM, s. 35), AY-da isə “mev’iza” (s. 26) şəklində oxunmuşdur. “Öyüt, nəsihət” anlamını daşıyan bu söz hazırda da eyni səs tərkibində dilimizdə işlənməkdədir.

⁶ YA-da “adaduğı” sözü özündən əvvəlki “adamaz” sözü ilə birlikdə mötərizədə verilməklə “ademzadaduğı” kimi oxunmuşdur (s. 26). GY-da yuxarıdakı variantda oxunmuş (s. 200) və “ada-” feili “adını anmaq” anlamında açıqlanmışdır; -maz qeyri-qəti gələcək zamanın inkar formasıdır, -duğı feili sifət şəkilçisidir. Əbu Həyyan lüğətində -n məchul növ şəkilçisi qəbul etmiş bu qədim feil “adandı – adlandı, ad verildi” kimi izah olunmuşdur (ƏH, s. 14). V.V. Radlov bu qədim feil formasının bəzi türk dillərində: 1) ad vermək, adlandırmaq; 2) həsr etmək, bəxş etmək; 3) söz vermək anlamlarında işləndiyini qeyd edir (R, Ic,1h, s. 474-476). Fikrimizcə, işlənilmə məqamına görə bu söz “anmaq, yad etmək” kimi açıqlanmalıdır. Həmin sözə XIV əsrdə yazıb-yaratmış sərdar şairimiz Q. Bürhanəddinin aşağıdakı misralarında “həsər etmək” mənasında rast gəlinir:

Süd yerinə eşqini içürdi bana dayə,

Ol vəslini özgələrə adaya rəvamı? (Bürhanəddin 2005: 355)

Əlyazmada ۷ hərfi ləkəli düşdüyü üçün GY-da “mömün və müttaqi” həmcins sözləri arasındakı “və” bağlayıcısı verilməmişdir (GY, s. 200). YA-da isə “və” bağlayıcısı ilə yazılmışdır (YA, s. 26). “Müttaqi” ərəb sözü “mömün” sözü ilə yaxınmənalı olub, “dindar” anlamındadır (ƏFSL, s. 159).

Ekici bu iki cümləni bir cümlə kimi oxuyub. (EM, s. 33). Burada Allahın adını anan, yad edən insanların qəlbən mömin və dindar olmasından söz açılır. Ekici “mömün və müttaqi gərək” sözlərini “mümin hakir gərək” kimi oxuyub. Ərəb dilində “qədir-qiyəti olmayan, alçaq tutulan, hörmətsiz” (ƏFSL, s. 231) mənalarında işlənən “hakir” (/həqir) sözü, fikrimizcə, yerinə düşmür.

**** GY-da “kəlmə” əvəzinə “sözcük” (s. 199) yazılmışdır. Azmun və Ekici “kelime” şəklində transkripsiya etmişlər (YA,s.25; EM, s. 31).**

⁷ Haşiyədə: zəki: fəhmlı və şüurlu.

Bu cümlədəki “zəki gərək” ifadəsi əlyazmada sözlərin yerləri dəyişdirilməklə “gərək zəki” kimi yazılmışdır. GY nəşrində katib xətasından irəli gələn bu yanlışlıq nəzərə alınaraq düzəliş edilmişdirsə də (GY, s. 200), EM-də və YA-da əlyazmada olduğu kimi saxlanılmışdır (EM, s.33; YA, s. 26). Ekici bu sözü əlavə kimi düşündüyü üçün mötərizəyə almışdır.

Əkməginə ¹²qıyañ İbrahim əl-Xəlil kimi səxi gərək.⁹

Şahi-mərdan Əli kimi ¹³cavanmərd ər daxi gərək.

Ol Əlinüñ oğlanları –

adı gökçək, ¹⁴arı dinli, din sərvəri,

səfa yüzli Məhəmmədün nəvadələri,

Xədicə ilə ³Fatimə ananüñ sevgüləri,

din eşqində şəhid olañ ğazilər:

İmam Həsən, ²İmam Hüseyn kimi şəhid ğazi¹⁰ gərək.

Peyğəmbərün bir dişini şəhid eşidib,

³öz otuz iki dişinə kəlbətin saldı,

dərvişlərün düzgünü, sarbanların ⁴sərmayəsi

sultan Veys əl-Qaran ¹¹kimi dərviş gərək.

Qara ⁵polad sav¹² qılıcı kimlər almaz,

Din yolunda tərsa dinli kafirlərə kimlər çalmaz?

Qılıç çalan, ⁶yerlər açañ, başlar kəsəñ, Hələbi alañ, Şamı alañ, altun taxt Misirdə ⁷sultan olañ, Şam atlı, Şam bədəvli, ik yaylı, xədəng oxlu, çapa girsə, ⁸çalumlu, çal qaraquş qaynaqlı, qara bürgüt sıfatlı, yatmaz-uymaz dövlətli, ⁹sərhədlərün yamacı, qalaların kilidi, düşmənlərün qorqusu, ¹⁰borçlıların xərcüğü, yalanacların küncəgi, məscidlərün çırağı, ¹¹ğəriblərün arxası, ada basa yeriyəndə heybətindəñ yer omrulañ, ¹²ğaniminə heybət ilə baxanda yürək yarañ, ayağın üzəngüyə basanda ¹³dokuz tımən Gürcüstana ürkü salañ, ulaldıgca əmusi Ğazan, ¹⁴atası Qara Günəyə ümid olañ, böyüldügca düşməniñ ödin yarañ, **4** ¹qarıdugca ğənimə qan qusdurañ, Qalın Oğuzun yügrügi, Oğuz ²içində yekqaləm eşikaqası başı Qara Budaq kimi qılıcına pəhlivan, sofrasına ³bahadır ğazi gərək.¹³

⁸ “Əkmək” qədim türk dillərində “çörək” mənasında işlənən “ətmək” sözünün (MK, IVc, s. 190) deyiliş variantıdır. “Süfrə” mənasında işlənmiş “xan” fars sözü əlyazmada خوانی şəklində (-ı hal şəkilçisidir) yazılmışdır. Maraqlıdır ki, “vav” hərfinin bu şəkildə artıq yazılması “xoca” sözü ilə yanaşı, “xab” (yuxu) sözündə də müşahidə edilir (s. 3: haşiyədə).

⁹ Ərəb mənşəli “səxi” sözü “səxavətli, əliaçıq” mənasındadır. Hər iki nəşrdə bu söz “a” hərfi ilə “saği” kimi verilmişdir (GY, s.200; YA, s. 26). Fikrimizcə, “səxa” sözü ilə bağlı olduğu üçün onun “səxi” kimi oxunması daha düzgündür.

¹⁰ Haşiyədə: söz: ğazi.

¹¹ Haşiyədə: Məşhurdur ki, Veys əl-Qaran eşitdi Rəsulullahın bir mübarək tişi savaşa küffar daşı zərbiylə şəhid olmuşdur. Yekrəngluq yolundañ öz bir tişin çəkdi. Yenə bəlkə həzrətün bu tişi degül deyüb, bir özgə tişin daxi ta hamu dişlərin çəkdi.

¹² YA-da “sav” sözü “kəskin” və “güclü” mənalarında açıqlanmışdır (YA, s.100). GY-da isə “kəskin” anlamında şərh olunsa da, müəlliflər tam əmin olmadıqları üçün qarşısında sual işarəsi (?) qoymuşlar (GY, s. 273). Fikrimizcə, bu söz qılınc, cida (nizə) kimi qədim silah növlərini səciyyələndirmək üçün işlədilmiş arxaik “say” sözünün fonetik variantıdır. Məlumdur ki, söz sonunda v//y səs müvaziliyi qədim türk dili üçün xarakterik hadisədir. M. Kaşğari lüğətində “say yarıq” (yarık – zireh deməkdir) birləşməsinin tərkibində qeydə alınan bu sözə (MK, III, s. 158) “Dədə Qorqud kitabı”nda (bundan sonra: DQK) da rast gəlinir: “Üç yüz say cıdalı yigit bunun yanına cəm oldı” (D-254, 13). Radlov da bir arşın uzunluğunda ox növünə deyilən “kez” (/gəz) sözünü səciyyələndirmək üçün “say” sözündən istifadə edildiyini qeydə almışdır (R, IVc, Ih, s. 219). Deməli, bu söz silahın döyüşə hazır vəziyyətdə olduğunu bildirmək üçün işlədilərək, M.Erginin açıqladığı kimi, “parlaq, cilalı” anlamını almışdır. (ME, IIc, s. 261). Silahın daim təmizlənərək parlaq, cilalı saxlanması onun döyüşə hazır vəziyyətdə olmasının mühüm şərti sayılır. Ona görə də işlənmə məqamından çıxış edərək “sav” sözünü “iti” mənasında anlamaq mümkündür.

¹³ Bu soylama parçasındakı aşağıdakı məqamlar fərqli oxunmuş və açıqlanmışdır:

Bizim “altun taxt Misirdə” şəklində oxuduğumuz birləşmə EM-də və GY-da “altun taxt-ı Mısırdə” (EM, s. 35; GY, s. 201), YA-da isə “altun taxt-ı Mısırdə” kimi (YA, s.27) oxunmuşdur.

“İk yaylı” birləşməsindəki təyinedici söz həm YA-da verildiyi kimi “ik”, həm də EM və GY-da göstərdiyi kimi

“ig” fonetik variantlarında oxuna bilər. Radlov lüğətində oxun ağac hissəsini adlandırmaq üçün “ik” sözündən istifadə edildiyini nəzərə alaraq (R, Ic, 1h, s. 1412), biz “ik” variantını seçdik. Kaşğari lüğətində *ik-ig-yik-yig* fonetik variantlarında qeyd alınan bu söz (MK, IV, s. 211, 213, 684, 685) müasir dilimizdə “iy” səs tərkibində işləkliyi saxlamaqdadır. Azmun bu sözü “çelik” (polad) mənasında izah etmişdir (YA, s. 95). GY-da isə “ig yaylı” birləşməsi “ig ağacdən yapılmış yay” kimi açıqlanmışdır (GY, s. 254). Polad sözünün daha çox qılıncla bağlılığını nəzərə alaraq, “ik/ig” sözünün məhz ağacdən hazırlanmış yayı səciyyələndirdiyini düşünürük.

Göstərilən məqamda və 24-cü səhifənin 12-ci sətirində “çapa girsə, çalımlı” kimi oxunan bu söz əlyazmanın 49-cu səhifəsinin 13-cü sətirində “çaya girsə, çalımlı” variantında yazıya alınmışdır. İlk oxunuş GY-da doğru olaraq, “atını çaparaq meydana girərsə, çalımlı” anlamında şərh olunmuşdur (GY, s. 211). Lakin bu mənalandırma “çaya girsə, çalımlı” deyiminə aydınlıq gətirmir. Fikrimizcə, “Çaya girsə, çalımlı” ifadəsi daha qədim ifadə tərzində olub DQK-na düşmüş “çaya baqsa, çalımlı” (D-70, 4) ifadəsinin ifadəçi ozan və yaxud soylamaları yazıya alan katib tərəfindən dəyişdirilmiş formasıdır. Arxaik mənalı “çay-” (-a feili bağlama şəkilçisidir) sözü “axar su” anlamını verən yönük hallı “çay” sözü kimi qavranıldığından “baqsa” sözü “girsə” sözü ilə əvəzlənməli olmuşdur. “Çaya (yaxud çayın) baqsa, çalımlı” ifadəsi isə “qıya baxsa, qıyqacı baxsa, qaşlarını çatıb baxsa, zəndlə, diqqətlə baxsa, xoş görünüşlü” mənalarda işlənmiş ifadə tərzidir (ətraflı bax: Hacıyev 2018: 165-167).

“Çal qaraquş qaynaqlı” – “boz qaraquş caynaqlı” mənasındadır. M. Kaşğari “qaraquş” sözünü alıcı quşların bir növü kimi verir və qarşılığını “dovşancıl” (yəni dovşan ovlayan) sözü ilə izah edir (MK, IIIc, s.210).

“Bürgüt” – “berqut” quş adının qədim deyiliş formasıdır. Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcareyi-tərakimə” əsərində bürgüt (berqut) quşunun oğuz tayfa birliyinin bir qolu sayılan salurun onqonu olduğu göstərilir (Əbülqazi 2002: 71). DQK-da salur tayfasının onqonu olan bu alıcı quş adı “tulu” sözü ilə verilmişdir (ətraflı bax: Hacıyev 2019: 100-103).

Haşiyədə: *uymaz*: bu məqamda “xab eyləməz” mənasındadır.

“Sərhədlərün yamacı” birləşməsindəki “yamac” sözünü, naşirlərin düşündükləri kimi, müasir mənada anlamaq məntiqsiz görünür (GY, s. 284; YA, s.68; EM, s. 158). Fikrimizcə, bu leksik vahid q-c səsdəyişməsi ilə düzəlmiş “yamaq” sözü olub, sərhədləri “tutan, bağlayan” anlamını bildirir. Maraqlıdır ki, qırğız dilində “jamaacı” sözü göstərilən mənadadır (QRS, Ic, s. 224). Kontekstdən çıxış etdikdə də aydın görünür ki, bu soylama parçasında, eləcə də əlyazmanın 24-14 sətirində Qara Budaq qalaların açarı olması və s. xüsusiyyətlərlə yanaşı, Oğuz sərhədlərini düşməndən qoruyan bir işid kimi mədh edilir.

Əlyazmada “küncəgi” sözünün üzərinə ləkə düşdüyünə görə GY-da, görünür, tam əmin olunmadığı üçün mötərizə içərisində [gecige] şəklində oxunmuş və 1) “ənsə, arxa”; 2) moqol dilində “artçı birlik” anlamını verən söz kimi şərh olunmuşdur (GY, s. 247). Azmun da onun mübahisəli oxunuşa malik olduğunu düşünərək mötərizə içərisində (gökçesi) variantında vermiş, tərtib etdiyi sözlükdə isə “gözlə” anlamında açıqlamışdır (YA, s. 27, 91). Lakin əlyazmanın 25-ci səhifənin birinci sətirində “yalanaclar geynəgi” variantında verilmiş birləşmə ilə məna əlaqəsinə əsaslanaraq, onu “yalanaclar küncəgi” şəklində verməyi daha məntiqi hesab etdik. Məsələ burasındadır ki, “küncək” sözü M.Kaşğari lüğətində “yaxa, yaxalıq” mənasında “küncək/küncük” (MK, Ic, s. 463), Əbu Həyyan lüğətində isə “don, şalvar” mənasında “küncək” (ƏH, s.50) variantında qeyd alınmışdır. Tarixən geyim adları bildiren “küncək” (“kincək” şəklində oxunuşu da mümkündür) və “geynək” (geyim, köynək) sözlərinin “yalanacları”, yəni “cılpaqların, yalınçıqların geyimi, paltarı” anlamında işlədilməsi daha məntiqi görünür.

Ekici “geyəcəgi” kimi oxuyub (EM, s. 35)

Təhlil göstərir ki, “ada basa yeri-” (-yəndə feili bağlama şəkilçisidir) ifadəsi GY-dakı sözlükdə qarşısında sual işarəsi qoyulmaqla “sağlam və güclü addımlarla yürümək” mənasında izah edilmişdir. Müəlliflərə görə, “ada” sözünü həm “adlamaq”, “addım atmaq” feilləri, həm də Azərbaycan dialektlərində işlənən “adax” (ayaq) sözü kimi düşünmək mümkündür (GY, s. 228). Ekici və Azmun isə ifadəni “Adabasa yerində” kimi oxumaqla ilk sözü yer adı kimi düşünərək böyük hərfə yazmışlar (YA, s. 27). GY-dakı oxunuş yazılışa uyğundur. Bu məqamda “yeriyəndə” sözünün aydın yazılışı onu “yerində” kimi oxumağa əsas vermir. Fikrimizcə, “ada basa yeriyəndə” ifadəsindəki ilk söz tarixən “ayaq” mənasında işlənmiş “adaq” sözünün tələffüzdə son samitini itirmiş formasıdır. Odur ki birləşməni “ayaq basıb yeriyəndə” şəklində anlamaq daha doğrudur.

“Omrulan” sözü GY-da “omrulang” şəkilində oxunaraq “əzilmək” mənasında açıqlanmış və doğru olaraq, DQK-da işlənmiş “obrılmaq” feilinin qarşılığı kimi şərh edilmişdir (GY, s. 201, 269). Azmun bu sözü “umrulan” kimi transkripsiya etmiş və “umrul- <yumrul-” feili ilə əlaqələndirmişdir (YA, s. 27, 101). Sözü yazılışı və işlənmə məqamı onu məhz “omrulan” şəklində oxunaraq “(yeri) oyan”, “hopduran”, “(yerdə) yarıq, çuxur açan” mənasında anlamağa əsas verir. Ekici də eyni variantda oxuyub, mənasını “çökerten” feili ilə ifadə etmişdir (EM, s. 35, 158).

Cümlədəki “gənim” sözü müasir dilimizdə “qənim” fonetik variantında işlənir. Ərəb mənşəli bu söz “düşmən, rəqib” mənasındadır (ƏFSL, Ic.s. 382). Bəzi folklor nümunələrində həm “qənim”, həm də “gənim” variantlarına rast gəlinir. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərində Əndəlib Qaracadağı tərəfindən yazılmış “Şeirilər

Say Oğuzuñ vəsfini¹⁴ kim söyləməz? Çaldı qopuz, ⁴boy boyladı, soy yetürdi. Bayat əri xeyir yümnlü, xub sağınışlı Dədəm kimi ⁵bilgə gərək.¹⁵

Dədəm der: “Haq Taala dövlət ilən bilgi versün!”

* * *

⁶Dədənün bu soyda mətləbi budur ki, hər mümkün möhtacdur öz zatında. Pəs ⁷insan ki əkməli-mümkinatdur, möhtacraqdur. Pəs hər kim dünya və axirət rifahıçün hər nəyə möhtacdurur, hikməti-baliğa möhtacdañ iləri möhtacun-ileyhi xəlq edübdür.¹⁶

məcmuəsi”ndə bu söz göstərilən şəkildə verilmişdir:

Bəylərimüzə də dəmir donlu deyərlər,
Daim içimizdə ərlük işlənilir.
Qoç igidlər törər iligimizdən,
Gənim qabağında biri beşlənilir. (Koroğlu 1956: 421).

“Ürkü” sözü müasir dilimizdə “hürkü” şəklində işlənilməklə “qorxu” mənası verir.

“Ulalduğca” sözü arxaik “ulal-” sözünün feili bağlama forması olub “böyüdükcə” mənasındadır. Bu qədim söz yazılı abidələrimizin dilində “böyümək” mənasında rast gəlinir:

Əyəgülü ulalur, qabırğalı böyür. (D-15, 7; D-256, 5).

Küçücükdən bilə ulalmış idi,
Güləndamin xuyunu almış idi. (Dastani-Əhməd Hərami 2004: 55) və s.

Ekici feili bağlama formasında “böyüdükcə” mənasında açıqladığı bu sözü “ulalduğca” kimi oxuyub (EM, s.35, s. 158). Lakin göstərilən oxunuş onu feili bağlama kimi deyil, -ca qoşması ilə işlənmiş -duğı şəkilçili feili sifət kimi səciyyələndirir.

Cümlədəki “qarıduqca” sözü “yaşlandıqca, qocaldıqca” mənasındadır.

“Yügrük” sözü “cəld, yüyürək, sürətlə yüyürən” mənasındadır. M.Kaşğari lüğətində də eyni anlamda verilmişdir (MK, IVc, s. 711).

“Yekqələm” sözü GY-da “bütün” (s. 285), YA-da isə “hər şeyi yalnız özü yazan” mənasında” (s. 103) açıqlanmışdır. Fikrimizcə, eşik ağasının vəzifəsini, yerinə yetirdiyi işi nəzərə aldıqda, Azmun şərhə daha uyğundur. Lakin onun Qara Günə şəxs adını ayrı, oğlu Qara Budanın adını isə bitişik yazması (YA, s. 27) özünü doğrultmur.

¹⁴ Haşiyədə: *say Oğuzuñ vəsfini*: zahirən sayılan və bəlli hesabla Oğuz məqsud ola.

Katibin verdiyi bu şərhə əlavə olaraq bildirmək istərdik ki, əslində “say” sözü “seçmə” anlamında açıqlanmalıdır. Bu söz müasir dilimizdə yaxınmənalı qarşılığı ilə birlikdə “say-seçmə” mürəkkəb leksik vahidin tərkibində daşlaşmış şəkildə ilkin mənasını saxlamaqdadır.

¹⁵ Bu cümlədəki ərəb mənşəli “yümn” sözü GY-da -li şəkilçisi ilə düzəlmiş sifət kimi “uğurlu, bərəkətli” mənasında açıqlanmışdırsa (YA, s. 288), Ekici ad bildirən “yömn” kökünü verib, onu əlamət bildirən sifət kimi “uğurlu” ilə bağlı, uğura aid; uğurlu” mənalarında izah edir (EM, s. 212). Azmun şəkilçisiz götürsə də, “bəxt, uğur” anlamında düzgün şərh etmişdir. Lakin cümlədəki “xeyir yümnlü” birləşməsinə həmcins sözlər kimi düşündüyündən onlar arasında vergül işarəsi qoymuşdur. Fikrimizcə, sonra işlənən “xub sağınışlı” (yaxşı düşüncəli) birləşməsindəki kimi, “xeyir” sözü “yümnlü” sözü ilə yanaşma əlaqəsində işlənmişdir.

“Bilgə” sözünə gəlinə, hər üç nəşrdə əlyazmadakı yazılışdan çıxış edilərək, “bilgi” şəklində transkripsiya edilmişdir (GY, s. 202; YA, s. 27; EM, s. 37). “Bilgi” tarixən “bilik, elm” mənasında (Yusuf Has Hacib 2006: 1120), “bilgə” isə “alim, müdrik, aqıl” mənalarında işlənmiş sözdür (MK, IV c, s. 92; Yusuf Has Hacib 2006: 1119; ƏH, s. 27). Cümlənin məntiqi bu məqamda “bilgi” sözünün deyil, müdrik el ağsaqqalı, bilicisi Dədə Qorqudu səciyyələndirən “bilgə” sözünün işlədilməsini tələb edir (Bayat kişisi xeyir uğurlu, yaxşı düşüncəli Dədəm kimi müdrik gərək!). Fikrimizcə, əlyazma katibi eyni sətirdə bir qədər sonra işlədilmiş “bilgi” sözünün təsiri ilə “bilgə” sözünü yanlış yazmışdır. Artıq həmin məqamda (“Dədəm deyir: “Haq Taala uğur (bəxt) ilə bilik versin!”) “bilgi” sözü yerində işlədilmişdir. Maraqlıdır ki, Ekici müasirləşdirilmiş mətnə bu mənaları artıq fərqləndirərək, birincini “bilgə”, ikincini isə “bilgi” kimi vermişdir (EM, s. 158).

¹⁶ Qalın qara hərflərlə verdiyimiz bu cümlələr katib tərəfindən növbəti soylamaların mahiyyətini açıqlamaq məqsədilə qırmızı mürəkkəblə yazılmış hissədir. İstər bu əlavələrdən, istərsə də haşiyələrdə verilmiş açıqlamalardan belə məlum olur ki, katib fikrini oxucuya çatdırmaq üçün dövrün yazılı ədəbi dilinə məxsus ərəb, fars mənşəli sözlərdən daha çox istifadə etmişdir. Cümlə quruluşunu dəyişmədən həmin parçanı bu şəkildə sadələşdirmək olar: “Dədənin bu soylamada mətləbi (məqsədi) budur ki, hər bir varlıq öz yaranışına görə (nəyəsə) möhtacdır. Bəs

⁸Qarşu yatan qara tağlar – el yaylaqı.
 Ayındırı daşqun sular – yer damarı, el içigi¹⁷.
⁹Ayət-ayət arı Quran – din erkəçi¹⁸.
 Aydınlı Səkkiz uçmaq¹⁹ – ¹⁰mömün evi.
 Qara donlu dərvişlər – ğeyb əri²⁰.
 Səfa yüzli Məhəmməd – ¹¹din sərvəri.
 Altı qardaş bir arada olduğı – arxa ¹²güci.
 Aq saqqallı qocalar – el başaruqı, oba dövləti²¹.
 Aq bürçəkli ¹³kedbanular²² – aşuñ duzı, ev bərəkəti.
 Yeñlə²³ yetmiş oğlan igid – evüñ ¹⁴görki, ev güvənci.
 Bir kişinüñ soyında altı yaşar oğlı olsa – **5** ¹yurd ornacı²⁴, göz aydını, bel qüvvəti,
 yürək tağı.
 Yeddi ²yaşar qızı olsa – yağıdan betər ev çapqunı, ev pozqunı, ³yad gəlini.
 Yalquzluq yavuz²⁵ işdür, ya adam, bilgil ⁴anı!

insan ki ən mükəmməl varlıqdır, daha çox möhtacdır. Hər kim ki bu dünya və o dünya rifahı (firavanlığı) üçün hər nəyəsə ehtiyac duyur, “yetkin hikmət” (Uca Yaradan nəzərdə tutulur – H.A.) ehtiyacdan öncə ehtiyac olunanı yaradıbdır”. Metin Ekici bu katib əlavəsindəki fikri müasir türkcədə daha aydın ifadə etmişdir (EM, s.158).

¹⁷ Haşiyədə: *el içigi*.

Azmun “el içigi” ifadəsini “el yaylaqı” birləşməsinin qarşılığı kimi düşündüyündən verməyib (YA, s. 27). Cümlədəki “ayındırı” sözü 27-9, 30-7, 54-9 sətirlərində “ayındırı” fonetik variantda oxunacaq şəkildə yazılmışdır. GY müəllifləri onu “ayın” və “duru” sözlərinin birləşməsindən yarandığını ehtimal edərək, “arı duru, saf, tərtəmiz” anlamında izah etmişlər (GY, s.202, 232). Ekici “uyandırmak, uyarmak” (EM, S 207), Azmun “(çəşmənin gözündən çıxan su kimi) duru olan” mənasında izah edir (YA, s. 89).

Radlov lüğətində “özünə gəlmək”, “sağalmaq, təzələnmək, tərəvətlənmək” mənasında “ayın-” feili və ondan -dir şəkilçisi ilə düzəlib kimisə özünə gətirən, sağaldan mənasında “ayındır-” feili qeydə alınmışdır (R, Ic, 1h, s.220, 221). Fikrimizcə, “ayındırı/ayınduru daşqun sular” ifadəsində (-ı feildən sifət düzəldən şəkilçidir; müqayisə et: ölü, diri və s.) bu qədim söz “sağaldıcı, tərəvətverici, həyatverici” anlamında işlədilmişdir.

¹⁸ Hər üç nəşrdə həqiqi mənada “erkək keçi” anlamını verən bu söz məcazi mənada “öncü, öndə gedən” (GY, s. 246), “öndər” (YA, s.93), “təməl” anlamında (EM, s.159) açıqlanmışdır. İşlənmə kontekstindən çıxış edərək, “din erkəçi” ifadəsini “dinin yol göstərəni” anlamında qavramaq daha uyğun görünür..

¹⁹ Haşiyədə: *səkkiz uçmaq*: səkkiz behişt deməkdir

²⁰ Haşiyədə: *qara donlu dərvişlər*: ğeyb əri ya ğayib əri dedügdən murad ricalül-ğeyb ola ki, nəzərlərdən ğayibdürlər və xalquñ işi onlardañ dua və istimdadi-hümmət ilə bəhr və bərrdə surət və feysəl tapa.

(Mənası: gözlə görünməyən adam, ya da gözə görünməyən adam (yəqin ki, ruh adamı) dedikdə məqsəd peyğəmbərin gizli şəxsləri nəzərdə tutulur ki, xalqın işi onlardan dua və yardım istəmək niyyəti olub, quruca görünüşdən xeyir və işinin həllini tapsın).

²¹ “DQK”-da olduğu kimi, bu yazıda da “dövlət (/devlət)” sözü “uğur”, “bəxt”, “səadət” mənalarında işlənmişdir.

²² Ev xanımı. Hər üç nəşrdə ev işlərini idarə edən qadın, xanım anlamında açıqlanmışdır (GY, s.256; YA, s. 96; EM, s. 159).

²³ Haşiyədə: *yeñlə*: yañla və yañlab yeñi deməkdir, tazə nev mənasına və kaf, kafi-Əcəmidir.

Azmun bu sözü “yañla” şəklində oxumuşdur (YA, s. 28). Ekici “yeñilə” şəklində vermiş. (EM, s.37), GY-da isə göstərilən variantda getmişdir (s. 202).

²⁴ Haşiyədə: *ornac*: zahirən görk və bəraziş mənasına ola.

GY nəşirləri bu sözü DQK-da işlənmiş “ortac” sözü ilə müqayisə etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, “ornac” sözü (xələf, yəni davamçı) həmin sözün düzgün yazılış formasıdır. Müəlliflər S. Tezcana istinadən həmin sözü “birinin ardından gəlib onun yerinə keçən kimsə” mənasında açıqlamışlar (GY, s. 269) Tədqiqatsa göstərir ki, “ortac” oğuzların qədim yurdu Ortaq (/Ortak) dağının adı olub, tarixi inkişaf prosesində q/k~c səs və mənə dəyişməsi yolu ilə “vüqar” anamlı “ortac” şəklini almışdır (ətraflı bax: Hacıyev 2007: 175-180). Azmun “ornac” sözünü “göstəriş, yakışık” (YA, s. 99), Ekici “yerinə keçən, vəkil” anlamında (EM, s. 210) izah etmişlər. Sözüñ Radlov lüğətində “əvəz, əvəzedici” mənasında qeydə alınmasından çıxış edərək (R, Ic, 2h, s. 1063-163), onu “varis” kimi anlamaq mümkündür.

²⁵ “Yavuz” sözü M.Kaşğari lüğətində də eyni mənada, yəni “pis, fəna” anlamında qeydə alınmışdır (MK, IVc,

Yalquzluqda, Dədəm der, qadir Allah saxlasuñ ⁵canuñuzı.

* * *

⁶Yalabıyub²⁶ gün doğarsa, cahan şölələr.
⁷Yaxınıb²⁷ doğan bədrli ay dünin balğır²⁷.
⁸Yapraqcuqı yaş aqacuñ⁸ burcına doğan²⁸ qonar.
⁹Yanı bərkəcə sarp uçurum qara dağlar⁹ yerdəñ qalxar.
¹⁰Al qayanuñ yalçınında qaplan sıçrar.
¹⁰Aran sazuñ²⁹, gur³⁰ meşənuñ kollarında aslan añrır³¹.
¹¹Ağayıllar yörüsində³² börü sinsir³³.
¹²Qazağucular³⁴ səgirdürsə, meydanında toz əglənür, duman çökər.

s. 663).

²⁶ Haşiyədə: *yalabıyub*: yəni parıldayub.

²⁷ Haşiyədə: *balğır*: yəni işıqladur.

Bu cümlədəki “dünin” sözü “gecə” mənasında işlənmiş “dün” sözünün -in vasitəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş formasıdır.

²⁸ Haşiyədə: *doğan*: ütəlgı quşdur.

“Ütəlgı” sözünü Ekici “ötəlgı” (EM, s. 39), Azmun “ötəlgı” (YA, s. 28), GY müəllifləri “ütəlgı” fonetik variantında oxumuşlar (GY, s. 203). Əslində, “doğan (<toğan)” – şahin quşudur (QTS, s. 571). Xalq arasında alıcı quşlar qırğı, ütəlgı, şahin və s. olmaqla fərqli növlərə ayrılır.

²⁹ Haşiyədə: *aran*: qışlaq; *saz*: cəgən.

Göründüyü kimi, əlyazmaya şərh yazan katib “qamış” mənasında işlənmiş “saz” qədim türk sözünü “cəgən” fars sözü ilə izah edib. Ekici bu iki sözü birləşdirərək “sazçeken” formasında “aran” sözünün qarşılığı kimi işlədib (EM, s.39).

“Saz” sözünə “qamış” və “qamışlıq” mənasında aşağıdakı əsərlərdə də rast gəlinir:

Gətürdilər, sazı oda urdular. <Yalançı oğlu> Yaltacuq gördi kim, yanar, sazdan çıxdı, Beyrəgin ayağına düşdi, qılıncı altından keçdi. (D-119, 8-10).

Qatında bunların gur saz var idi,
 Göl içində çox ördək, qaz var idi. (Dastani-Əhməd Hərami 2004: 69)

Nay ki əsli saz ola, sazını naya bənzədəm,
 Kırpügi ilə qaşını ox ilə yaya bənzədəm. (Bürhanəddin 2005: 387)

Bayazid qırağı sazdı,
 Göllərində ördək-qazdı,
 Düşman çoxdu, onlar azdı,
 Gəlmədi, Eyvaz gəlmədi. (Koroğlu 1956: 215)

³⁰ Haşiyədə: *gur*: imalə ilə, qalın mənasındadır.

Hər üç nəşrdə “gur” sözü “gür” fonetik variantında verilmişdir (GY, s. 203; YA, s. 28; EM, s. 39).

³¹ Haşiyədə: *añrır*: gümlülər.

EM-də “eñrür” (s. 39), GY-da “engrür” (s. 203), YA-da isə “iñrer” (əlyazmada “iñrür” şəklində yazıldığı göstərilməklə) şəklində (s. 28) verilmişdir. Fikrimizcə, aslanın hayqırmasını bildirən bu söz DQK-da işlənmiş şəklinə uyğun transkripsiya edilməlidir: “Dəvə kibi kükrədi, arslan kibi añradı” (D-147, 13).

Bu cümlənin başlanğıcındakı “yaxınıb” sözünü Ekici əvvəlki cümlənin sonunda verib (EM, s.39). Bu isə -ır və -ar zaman şəkilçiləri ilə bitən soylama cümlələrinin üslub baxımından pozulmasına gətirib çıxarır.

³² Haşiyədə: *ağayıl*: qoyun; *yörisi*: yəni çevrəsi.

Azmun “ağayıl” sözünü yalnız “qoyun” mənasında (s. 89), GY nəşirləri “qoyun, qoyun sürüləri” (s. 228), Ekici isə “qoyun, qoyun ağılı” mənalarında (s. 207) izah etmişlər. Təbii ki, “qoyun sürüsü” və “qoyun yatağı” mənaları daha dəqiqdir.

³³ Haşiyədə: *böri*: qurd mənasına, *sinsir*: yəni səs eylər.

³⁴ Bu söz GY-da “at; at sürüsü” (s. 260), YA-da isə “əhliləşdirilmiş baxımlı at” kimi izah olunmuşdur (s. 96). EM-də mətnə “kazakuc” kimi oxunsa da (s. 39), sözlükdə “kazaguc” variantında verilərək “at sürüsü” və “at, savaş atı” mənalarında açıqalmışdır (s. 209). Fikrimizcə, “cəld, yüyürək, qaçağan at” mənası verən bu söz KDQ-da həm

¹³Qaybatanlar çəkilsə, yola girsə, yollar bükər.³⁵
 Ağayillar mələşürsə, 6¹köñül imrər³⁶, dölün tökər,
 körpə quzu yetürür, kamil eylər.
²Bura-sara³⁷ çapar olsa, düşməne yügürük yetər.
 At³ yetürsə, düşməni polad kəsər.
 Buynuz ilən burulanda⁴ qatı yaylar bilək dartar.³⁸
 Burulmayub doğrı çıqan⁵ oq ötkünini barmaq atar.
 Qara saçuñ dolaşmışını⁶ darağ yazar.³⁹
 Busudakı sir sözləri sərxoş söylər,⁷ çaqır açar.
 Al aləmlər açılırsa, gögdə irğanur⁴⁰.
⁸Nəqarələr dögüləndə yürək köpər⁴¹, köñül qalxar.
 İki yağı⁹ dürüşəndə dövlət basar.
 Dürüşmişcə yad yağını,¹⁰ varur gəlür ortaluqda, elçi düzər.⁴²
 Altı arxadañ sorulursa,¹¹ ağır ellər içində asl yeñər⁴³.
 Asl Səlcik bəg oğlunuñ¹² yumruqında laçın dalbur⁴⁴.

“qaraqoç”, həm də “qazağuc” fonetik variantlarında işlənmiş qədim sözdür (ətraflı bax: Hacıyev 2014: 43-48).

³⁵ Haşiyədə: *qaytaban*: dəvə deməkdir, şatır mənasına; *bükər*: yəni yolu teyy eylər.

Şərhdəki “teyy eylər” ifadəsi “yolu başa vurur” anlamında olmalıdır.

Həm də GY-da doğru olaraq, t~d səs yerdəyişməsi yolu ilə “qaytaban” sözünün “qaybatan” şəklini aldığı göstərilir (GY, s. 208).

³⁶ Haşiyədə: *imrər*: bir halət ki, köñüldə rıqqət yolundañ hasil ola.

³⁷ Haşiyədə: *bura-sara*: sağa-sola demək mənasındadır.

Ekici yaxınmənalı sözlər əsasında düzəlmiş bu mürəkkəb sözü bitişik yazıb (EM, s. 41).

³⁸ Möhkəm yayların təkə buynuzundan düzəldilməsinə işarə edilir ki, bilək gücünə dartılır. DQK-da deyilir:

Ərdil təkə buynuzundan qatı yaylı, İç Oğuzda, Taş Oğuzda adı bəllü, Aruz oğlı xanım Basat, maña mədəd! – dedi. (D-221, 5-7).

³⁹ Tarixən müxtəlif mənalarda işlənmiş “yaz-” feili bu cümlədə Kaşğari lüğətində göstərilən “açmaq” anlamındadır (MK, Ic, s. 59).

⁴⁰ Haşiyədə: *irğanur*: yəni mütəhərrik olur və yayxanur.

“Mütəhərrik olur” feili “hərəkətlənir”, “yayxanur” isə “yayılır” mənasındadır.

⁴¹ “Köp-” feili EM-də: 1) “köpürmək, daşmaq”, 2) “şişmək, qabarmaq” mənalarında (s. 210), GY-da “şişmək” (s. 257), YA-da “coşmaq” kimi (s. 96) açıqlanıb. Mətnə uyğunluq baxımından Azmun şərhə daha dəqiq görünür.

⁴² Ekicinin “dürüşəndə” və “dürüşmişcə” şəklində transkripsiya etdiyi sözlər (EM, s. 41) GY və YA nəşrlərində “duruşanda” və duruşmuşca” şəklində oxunmuşdur (GY, s. 204; YA, s. 29). Düzgün oxunuş seçiminə baxmayaraq, Ekici “dürüş-” feil kökünü “birləşmək” mənasında izah etmişdir (EM, s. 160). Fikrimizcə, hər iki məqamda müxtəlif qrammatik şəkilçilər qəbul etməklə “dürüş-” feili DQK-da olduğu kimi, “vuruşmaq, döyüşmək, savaşımaq” mənalarında (ME, II, s. 99) işlənmişdir:

Dəli Domrul aydır: “Mərə, Əzrayil dedüğüñüz nə kişidir kim, adamıñ canın alır? Ya qadir Allah, birligiñ, varlığıñ haqqıyçün, Əzrayili mənim gözümə göstərgil, savaşıyım, çəkişəyim, dürişəyim, yaxşı yigidiñ canın qurtarayım.” (D-156, 5-9)

Ala gözlü üç yüz yigidiñ maña vergil yoldaşlığıa,

Dini-Məhəmməd yoluna dürişəyim səniñçün! – dedi. (D-246, 3-4)

Alp ərə qorqu vermək eyib olur.

Bərü gəlgil, mərə kafir, dürişəlim!– dedi (D-148, 12-13).

Bundan əlavə, “yad yağını” birləşməndəki “yad” sözü heç də, müasir anlamda olduğu kimi “özgə” mənasında deyil, “zəif, aciz, məğlub” anlamlarında izah olunmalıdır. Bu söz İbn Mühənnə lüğətində “aciz olmaq” mənasında qeydə alınan “yadamaq” feilinin (İM, s. 147) kökündə daşlaşmış şəkildə rast gəlinir (-a adlardan feil düzəldən şəkilçidir, müqayisə et: yaş – yaşamaq, qan – qanamaq və s.). Ona görə də soylamadakı cümlələri bu məzmununda anlamaq lazımdır:

İki düşmən döyüşəndə bəxti gətirən üstələyər, qalib gələr.

Məğlub olan düşmənlə qalibin münasibətlərini aralıqda gedib-gələn elçi düzəldər.

⁴³ Haşiyədə: *yeñər*: yəni gəlib gəlür.

Ulu xanlar ordusunda ¹³carçı carlar.
Padşahlar nəzərində qədimidən, Dədəm ¹⁴der, ozan qopar.

* * *

7 ¹Qara bulut, uc ildırım ensə gögdən,
qara polad sayxan ²daşa yetişəndə əglənürmi?⁴⁵
Əglənmaq yoq!
Ağzı-burnı ³dəst dəgirmi⁴⁶ degülmidür,
qapqara əvrən⁴⁷ qursağına ağu⁴⁸ ⁴damızsa, dıncıxurmi?
Dıncıxmaq⁴⁹ yoq!
Qara meşəni ⁵busub yatar fil qağanı,
qaybatanuñ quba nərə ol özini ⁶badadurmi⁵⁰?
Badadmaq yoq!
Hər qanadı birər arşın degilmidür ⁷şahi-şunqar?
Gög yüzindəñ yer yüzinə kölgə salsa,
arı cahan ⁸yüzinə göz gəzdürsə,
qalxub uçañ quş aslını toxunub ⁹alsa,
qaynaqınuñ ucında qan çilətsə,
tomcuqınuñ ucında ¹⁰tük tozutsa,
döşdəñ söksə, tüm yürəgi yem yemlənsə,
qanatı ¹¹ala saşsaqana ol özini şaqıdurmi⁵¹?

⁴⁴ Bu qədim feil “qanad çalmaq, çırpınmaq” mənasındadır (MK, IIc, 24). KDQ-da da eyni mənada işlənilib: “Yumruğında talbinanda şahin quşuma yazıx!” (D-56, 5-6)

⁴⁵ Bu cümlədəki “uc ildırım” və “sayxan daş” ifadələrini kontekstdən çıxış edərək “sərt uclu ildırım” və “möhkəm (sərt) daş” mənalarında işlənildiyini güman edirik. Naşirlərin “uc” və “sayxan” sözlərinə verdikləri izah (GY, s. 274, 281; YA, s. 100, 101), bircə, yetərli sayıla bilməz. Ekici “uc” variantında oxuduğu sözü “üç” miqdar sayı kimi vermişdir (EM, s.43, 161).

⁴⁶ Azmun bu ifadəni çoxaltma dərəcəsinə işlənmiş sifət kimi düşündüyündən “dəst” sözündəki *t* hərfini artıq bilərək, onu “des degirmi” şəklində vermiş və “yusuvarlak” anlamında izah etmişdir (YA, s. 29, 92). Bu fikirlə tam razı olsaq da, ilkin yazılışı saxlamalı olduq.

⁴⁷ Haşiyədə: *əvrən*: yəni əjdəha.

⁴⁸ “Qursağ” sözü “mədə”, “ağu” sözü isə “zəhər” anlamında indi də dilimizdə işlənəkdədir.

⁴⁹ Haşiyədə: *dıncıxmaq*: bir ət ki fasid olmuş ola, derlər: “dıncıxubdur”.

Şərhdəki ərəb mənşəli “fasid” sözü “pozulmuş” (yəni keyfiyyətini itirmiş) anlamındadır. Fikrimizcə, “dıncıx(maq)” feili M. Kaşğari lüğətində “çürümək, xarab olmaq” mənalı “tınçı-” kökündən (MK, IIIc, s. 254) -x (-ix) feil düzəldən şəkilçi vasitəsilə düzələrək, eyni mənanı daşıyır.

⁵⁰ Haşiyədə: *qağan*: zahirən qaan və xaqan deməkdir, padşah mənasına; *qaybatan*: dəvə mənasındadır; *badadmaq*: məğlub olmaq və basınmaq mənasına.

Azmun bu cümlədəki “quba nər” ifadəsini “rəngi qırmızıya çalan güclü dəvə” anlamında (YA, s. 96-97), GY müəllifləri isə “nər” (erkək dəvə) və “qaz” (vəhşi quş növü) sözlərinə aid “quba” sifətini “qonur rəngi” anlamında açıqlamışlar (GY, s. 262). Ekici “koba” variantında oxuyaraq “ulu, iri” sözləri ilə izah etmişdir (EM, s. 43, 210). Kaşğari lüğətində “quba” sözü qumral (qonur) ilə sarı arasında olan rəng adı kimi açıqlanır (MK, IIc, s. 207). Bu faktdan çıxış edib GY-dakı izahı daha düzgün hesab edirik.

⁵¹ Haşiyədə: *şaqıdmaq*: bir kimsədən baş yemaq və məqlub olmaq mənasına ola.

Bu soylama parçasındakı “arı” – “təmiz”, “tomçuq” – “dimdik”, “tozut” – “qalxız(maq)”, “tüm” – “tam” (bütün) mənasında işlənmişdir. “Tomçuq” sözü Kaşğari sözlüyündə “quş dimdiyi” mənasında “tomşuk” fonetik variantında qeydə alınmışdır (MK, Ic, 456). Müasir dilimizdə “q~c” səs dəyişməsi yolu ilə “caynaq” şəklinə düşən “qaynaq” sözü həm Ekici, həm də Azmun oxunuşlarında sonrakı işlənən məqamları daxil olmaqla (14-11, 18-12 sətirləri nəzərdə tutulur) “kıynak” kimi verilmişdir (EM, s. 43, 57, 65; YA, s. 30, 35, 38). Fikrimizcə, hər iki variantda oxunuşu məqbuldur. DQK-da belədir: “Ya qağan aslanın qaynağında didiləm” (D-177, 1). Bununla belə, həmin sözə klassik sənətkarların əsərlərində hər iki variantda rast gəlinir:

Olar dilərdi kim, həmlə edələr,

Şaqıtmaq yoq!

¹²Altmış arşun al qayada yer yerlənür ala qaplan⁵²,
uca yerdə ¹³qır⁵³ təkə ilən qızıl⁵⁴ keyigi marıxda⁵⁵ alsa,
incə beldəñ dutubanı **8**¹sındursa,
gök pəncəsinüñ arasına ət doldursa,
²üstün ala⁵⁶ bədrli ay gələndə sıçramaqa həmlələnsə,

Bunu qıynağılə yırtıb didələ. (Dastani-Əhməd Hərəmi 2004: 99)

Dünyayı çox sandux, bir buy imiş,
Qamu aləm varlığı bir huy imiş.
Qaplan, aslan, əjdahalar cümləsi
Əcəlün qaynağında ahuy imiş. (Bürhanəddin 2005: 683)

Dar gərdəndə qarqu kimi saçlarun,
Tavus tək silkinib cığalanmasun.
Gahbagah tərənəm şikarı sona,
Çalsa, qıynaqın havalanmasun. (Koroğlu 2005: 314)

Saxla dilin, özün üçün yağdı,
Aşiq Ələsgərin odlu çağıdı,
Çalar qaynağına səni, dağıdı,
Göydən yerə parça-parça düşərsən. (Aşiq Ələsgər 2004: 173)

Ən önəmli fakt budur ki, “qanadı ala saqsaqana ol sözünü şaqıdurmuş” ifadəsi DQK-da “Arı gölün ördüğün şaqıyub alan, Qaba üygə dib yorirkən tartub üzən, Qarıncığı ac olsa, qalqub uçan, Cümlə quşlar sultanı çal qaraquş qanadıyla sağsağana kəndüzün şaqıdarmı?” (D-188, 9-13) soylama parçasındakı “qanadıyla” sözünün məhz müasir mənada işləndiyinə bir aydınlıq gətirir.

⁵² Bu məqamda və əlyazmanın 8-6, 14-13, 15-7, 19-6, 19-12 hissələrində (birinci rəqəm səhifəni, ikinci rəqəm sətiri bildirir) işlənməmiş “yer yerlənür” ifadəsi GY-da “yer yerlənür” kimi oxşar şəkildə oxunmuş və “yerləşmək, yurd edinmək” mənasında izah olunmuşdur (GY, s. 205, 207, 209, 286). Bizim “(özünə) yer edir, yer hazırlayır” mənasında anladığımız bu ifadəni Azmun “yır yırlanur” şəklində oxuyaraq “kükrəmək” anlamında şərh etmişdir (YA, s. 30, 36, 38, 39, 103). Qədim lüğətlərdə “yır” sözünün “şərqi, nəğmə, mahnı” mənasında (MK, IIc, s. 42, IIIc, s. 11; İM, s.154), bu kökdən düzəlmiş “yır-la-” feilinin isə (-n feildən feil düzəldən şəkildə) “oxumaq” mənalarında işləndiyini (MK, III c, s. 11, 274; İM, s. 154) əsas götürsək, Azmun oxunuşu ilə razılaşmaq çətindir. Ona görə ki göstərilən məqamlarda qaplan və ya aslanın kükrəməsi deyil, sıx meşə kollarının arxasında özünə yer edərək ov güdməsi diqqətə çatdırılır.

⁵³ GY-da bu söz “ağ rənglə az miqdarda qara rəngin qarışığından alınan rəng, kül rənginə çalar ağ” mənasında izah olunmuşdur (s. 261). Radlov isə türk dillərində geniş yayılmış bu sözü “boz”, “çal” mənasında açıqlamışdır (R, IIc, 1h, s. 734).

⁵⁴ “Qır” sifəti “qırmızı” mənasındadır.

⁵⁵ Haşiyədə: *marıx*: busu və kəmin mənasına ola.

“Kəmin” fars sözü olub “busqu, marıq” mənasındadır (ƏFSL, s.348).

⁵⁶ Azmun bu və sonrakı sətirdə işlənməmiş “üstün” sözündə çıxışlıq hal şəkilçisinin buraxıldığını düşünərək, mötərizədə göstərməklə ona [-dən] şəkilçisi artırmışdır. Dil tarixi faktları göstərir ki, buna ehtiyac yoxdur. Çünki “üstün ala” birləşməndəki “ala” sözü “tərəf” mənasını daşımaqla birləşməyə “üstün tərəfə”, yəni “üstünə” anlamını verir. Bu qrammatik formaya DQK-da bir neçə dəfə rast gəlmək olur. Məsələn:

Başıñ ala baqar olsam, başsuz ağac!
Dibiñ ala baqar olsam, dibsüz aqac! (D-55, 13 – 56,1)
Sağım ala baqduğumda qartaşım Qara Günəyi gördüm.
Baş kəsübdür, qan döküpdür,
Çıldı alubdur, ad qazanubdur.
Solum ala baqduğumda tayım Aruzı gördüm,
Baş kəsübdür, qan döküpdür,
Çıldı alubdur, ad qazanubdur.
Qarşum ala baqduğumda səni gördüm. (D-124, 12–125, 3)

quyruqını ³görəndə mavulcunsa⁵⁷,
 al qayada gümür-gümür gümürdənsə⁵⁸,
 üstün ⁴ala sarı yaylı avçı gəlsə,
 avı üstə ol avçıdan ⁵qayıdurmu?⁵⁹
 Qayıdmaq yoq!
 Aran⁶⁰ sazınun ⁶¹gur meşə ⁶kollarında yer yerlənür acıqlı aslan⁶²,

⁵⁷ GY-da qarşısında sual işarəsi qoyulmaqla yamsılama bildirən “mav” sözündən yaranmış “movaldatmaq” feili kimi düşünülmüşdür (s. 264). Azmun isə “bayğınlıq keçirmək” anlamındaki “muval-” feilini ağla gətirdiyini qeyd edir (s. 30). Ekici “mavlucun-” şəklində oxuduğu bu feilin (-sa şərt şəkilçisidir) mənasını “kükrəmək” sözü ilə vermişdir (EM, s. 45, 161). Qaplanın ovunu ələ keçirmək səhnəsinin təsvirinə həsr olunmuş bu soylamanın məntiqindən çıxış edərək, “quyruqını görəndə mavulcunsa” birləşməsinə “(ovunun) quyruğunu görəndə (özünü gizlətmək üçün) yerə yatsa” mənasında qavramaq mümkündür. Bu sözün M. Kaşğari sözlüyündə “yerə yapışmaq” mənasında şərh olunmuş “mayış-” feili ilə (MK, IIIc. s. 184) kökdəş olduğunu (-iş feildən feil düzəldən şəkilçidir) düşünürük. Danışiq dilində [v] səsinin çox zaman iki sait arasında işləndikdə və ya söz sonunda [y] kimi tələffüz edilməsi (mav-//may)-ul-cun) bu sözlər arasında müəyyən əlaqə axtarmağa imkan versə də, fikrimizcə, “mavulcunmaq” feilin etimoloji açımı xüsusi araşdırma tələb edir.

⁵⁸ Səs təqlidi “gümür-gümür” sözü “gup-gup” və ondan -də (-feil düzəldən şəkilçidir) və -n (qayıdış növ şəkilçisidir) düzəlmiş “gümürdən-” feili (-sə şərt şəkilçisidir) “guppuldamaq” mənasındadır. Maraqlıdır ki, Kaşğari lüğətində çalmarkən “gümür” səsi çıxaran davul “küvrük” sözü ilə verilmişdir (MK, Ic, 463). “Koroğlu” eposunda da işlənmişdir:

Koroğlu burdan düşdü yola,
 Yollar gümür-gümür lənür.
 Bülbül kimin qonub dala,
 Dallar gümür-gümür lənür, (Koroğlu 2005: 203)

⁵⁹ GY müəllifləri mədsiz əlif hərfi ilə yazıldığına görə “avçı” fonetik şəklində verdikləri sözün “ovçı” biçimində oxuna bilindiğini də qeyd edirlər (GY, s. 205). Görünür, bu faktın çıxış edərək, Azmun onu “ovçı” kimi transkripsiya etmişdir (YA, s. 30). Sözün “av” kökündən düzəldiyini və aşağıdakı orta əsr mənbələrinin dilində “avçı” formasında işləndiyini əsas götürərək göstərilən variantı saxladıq:

Varır dağda bulur avçı yigitlər
 Avı xod xoş bilir avçı yigitlər. (Dastani-Əhməd Hərami 2004:97)

Xəstə canım çəkdi ah, ol nərgisi-fəttan görüb,
 Avçı tək kim, ox çıxarub səlbədən ceyran görüb. (Kişvəri 2004: 17)

Avçı deyiləm ki, düşəm izinə,
 Qaç-qaç qanlar endi dizinə.
 Sürnələr hey çəkdi qonur gözünə,
 Qaçma məndən, qaçma, avçı deyiləm. (Xətayi 2005: 353)

Avçı, aqınçı arsız gərək. (Oğuznamə 1987: 52)

Gözüm kim, üz çevirir tiği-abdarrından
 Ki, gər sən avçı olursan, çıxar təzələnür. (Q.Təbrizi 2005: 48)

Avçısı olmuşam sən tək maralın,
 Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın.
 Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
 Sən elə gözəlsən binadan, Pəri! (Vaqif 2004: 41)

⁶⁰ Haşiyədə: *aran*: qışlaq və gərmsar.

Bu şərhdəki “gərmsar” sözü “aran” və “qışlaq” sözlərinin fars dilindəki qarşılığıdır (ƏFSL, Ic, s. 210). Bu və haşiyələrdə verilmiş digər faktlar bir daha onu göstərir ki, soylamaları yazıya alan və yaxud əski bir nüsxədən üzünü köçürən katib ərəb və fars dillərini yaxşı bilmişdir.

⁶¹ Haşiyədə: *saz*: cəgən, pizür mənasına məşhurdur.

GY-da “pizer” şəklində (s. 205) oxunsa da, sözlükdə “pizür” variantında göstərilmişdir (s. 271). YA-da

ilxılara yetişəndə at ⁷ayırta, ayqır alsa,
alın başı üstindəñ götürübəñ aşrı ⁸salsa,
ət yeməyüb, sümügün sındırmayub
yal dibindəñ ⁹sökübəni su yerinə qan sömürsə⁶³,
acıqlı aslan soludurmu?
¹⁰Soludmaq⁶⁴ <yoq!>

Aydın aqşam deməyübəni dündə⁶⁵ yortar,
busudakı ¹¹gəzəndə qayıq dilli qurd ənigi
altmış aqac yolları dündə yortsa,⁶⁶
¹²yarı geçə yanı bərkə daş ağıluñ⁶⁷ qıyım⁶⁸ söksə,
qartal ögəc ¹³semizini⁶⁹ qapsa-dutsa,
qaba boynı gücilən sürüb çəksə,
sav ¹⁴azuların dörd yerindəñ batarsa,
boynı yoqun türk oğlını ⁹¹dün hayqırtsa,
qara dəre quytusına⁷⁰ dolandursa,
siñir çəksə, ²öpkə deşsə,⁷¹
yağlı quyruq xarp-xarp udsa,
qara köpək ³it oğluna qurd ənigi özini daladurmu?
Daladmaq yoq!

⁴Əvvələndəñ Haq Taala bir igidə versə dövlət, qılsa ⁵nəzər,
saq olduğca ulu dövlət ol igidin başındañ ⁶əksilürmi?⁷²
Əksilmaq yoq!

Bir müxənnəs kötisi tərəsindəñ ⁷dabanına geysə polad, olsa ipçin,
təpinübəñ gələndə mərd igidüñ ⁸zərbinə qatlanurmu?⁷³

“pizur” şəklindədir (s. 31).

⁶² Ekici “kollarında” sözünü “göllərində” mənasında anlamışdır (EM, s. 45). Aydın məsələdir ki, aslan qalın kolluqda gizləni ova çıxar. Göldə ova çıxmaq alıcı quşlara xas xüsusiyyətdir.

⁶³ Azmun “somursa” şəklində vermişdir (YA, s.31). Lakin sözün sin س hərfi ilə yazıldığına əsaslanaraq, onu incə saitlə yazmağı məqsədəuyğun bildik. GY-da da belədir (s. 205).

⁶⁴ Haşiyədə: *soludmaq*: yorulmaq mənasına ola.

⁶⁵ Haşiyədə: *dün*: gecə mənasındadır.

⁶⁶ Bu sətirlərdəki “qurd ənigi” “qurd (canavar) balası”, “ağac” isə “məsafə ölçü vahidi” anlamında işlədilmişdir. Azmun “qaçmaq, yüyürmək, hərəkət etmək” mənasında işlənən “yort-” (-sa şərt şəkilçisidir) feilini “yörtse” variantında oxumuşdur (YA, s. 31)

⁶⁷Haşiyədə: *ağıl*: qoyun evi ki, gecələr anda salub saxlarlar.

⁶⁸“Qıraç, kənar” mənası daşıyan “qıyı” sözü DQK-da da işlənmişdir:

Dəxi kəpənəgindən qurumsı edüb yarasına basdı, yolñ qıyısın alub oturdı, ağladı sıqladı. (D-42, 6-7).

Baqdı gördi, bir qaç çobanlar yolñ qıyısın almışlar, ağlarlar, tım turmayıb taş yığarlar. (D-101, 4-6).

⁶⁹ “Qartal” sözü GY-da “qart, gəncliyi, körpəliyi qalmamış, yaşlı, ixtiyar” kimi izah olunub (GY, s. 259). Azmun müasirləşdirdiyi məndə “qartal” sözünü eynilə saxlamışdır (YA, s. 70). Kaşğari lüğətində “kartal koy” birləşməsinin “ağlı-qaralı qoyun” mənasında (MK, Ic, s. 465) açıqlanmasından çıxış edərək, bu sözün rəng adı bidirdiyini söyləmək mümkündür. Digər tərəfdən, sözün aid olduğu “ögəc” sözünün iki-üç illik qoyuna deyilməsi onun heç də yaşlı anlamında işlədilmədiyini göstərir. Həm də qurd (canavar) həmişə sürüdə qoyunun yaşlısını deyil, ilk növbədə, əti yumşaq cavanını parçalayar. Burada “semiz” sifəti “kök” mənasındadır. Ekici də, görünür, sözü işlənilmə yerini nəzərə alaraq onu “alacalı” anlamında vermişdir (EM, s.169, 209).

⁷⁰ Haşiyədə: *quytu*: pənah və dalda.

⁷¹ “Siñir” sözü “damar”, “öpkə” sözü “ağ ciyər” mənasındadır.

⁷² Bəzi soylamalarda olduğu kimi, deyiliş tərzindən asılı olaraq, bu cümlədə sözlərin sırası dəyişdirilərək verilmişdir. Ekici bu amili nəzərə almadığı üçün “igidə versə dövlət, qılsa nəzər, saq olduğca...” ifadələrini “igide verse, devlet kılrsa, nazarsak olduğca...” əlaqəsində vermişdir (EM, s. 47).

Qatlanmaq yoq!
 Qara gecə olanda balğur⁹ doğar⁷⁴ bədrli ay,
 səttarındañ aña buyruq olmayınca gedilürmi?
¹⁰Gedilmaq yoq!
 Asl Səlcik bəg oğlına fürsət düşsə,
¹¹qarı düşməninüñ övladını ürədürmi?
 Ürətmaq yoq!⁷⁵
¹²Hamı sarp dəñizləruñ qoymuncısı mühit dəñizi –
 sarı, ¹³ala uşaq baluğun su dünəgi,
 sandal ağac sarp ¹⁴gəmilər su oynaqı –
 yaxxanduğca növbət andañ əksilürmi?⁷⁶

⁷³ Cümlə GY-da da bu ardıcılıqda verilmişdir (s. 205). Azmun sözlər arasında mənə əlaqəsini düzgün müəyyənləşdirmədiyi üçün "... dabanına geysə, pulad olsa, için tepinüben..." şəklində vermişdir (YA, s. 31). Ekici də sözlər arasındakı əlaqəni fərqli verib: "... dabanına geysə, polad olsa, için tepinübeñ gelende..." (EM, s. 47). Yazılışına əsasən, "için" şəklində oxuduğumuz söz "möhkəm" mənasındadır. GY-nın müəllifləri onu monqol dilində "zireh" mənasında işlənmiş "öbçin" sözü ilə bağlayırlar (GY, s. 255). Maraqlıdır ki, bu arxaik sözə "ebçin// ibçin" fonetik variantında DQK-da da rast gəlinir:

Qan Turalıñ atım ebçin tutdı, geydirdi. Kəndü dəxi ebçin tutdı, geyindi. (D-191, 10-11)

Ebçin qara tonlı, gög dəmərlü altı yüz kafir seçdi. (D-192, 1-2).

Əksər nəşirlərin "için" kimi oxuduqları bu sözü S. Tezcan və H. Boeschoten göstərilən variantda verməyi məqsəduyğun bilmişlər (Tezcan-Boeschoten 2001: 134). Xalq danışq dilində "ifçin" fonetik variantında "səliqəli, möhkəm, yaxşı" mənalarında işlənən bu sözə (ADDL, s. 231) XVIII əsrdə formalaşdığı söylənilən "Koroğlu" eposunun dilində də rast gəlmək olur:

Yay olanda dağa yollat!

Yaz olanda ifçin nallat!

Qış olanda məxmər çullat!

At iğidin qardaşadı.

(Koroğlu 1956: 158)

Koroğlu önündə mərdanə duran,

Bənövşə bığların dalından buran,

Bir əlində yeddi ifcin nal qıran,

Bu gün İsabalı burda gərəkdi.

(Koroğlu 1956: 263).

⁷⁴ Haşiyədə: *balğur doğar*: yəni işildub doğar.

⁷⁵ Bu sətirdə iki dəfə işlədilmiş "ürətmək" sözü GY-da "çoxaltmaq" (s. 282), YA-da isə "salıncaqda sallamaq" (s. 102) mənalarında açıqlanmışdır. Şübhəsiz, "sayca çoxaltmaq, artmaq" mənasında işlənən "ürə-" feilindən (R, Ic, 2h, s. 1827; ADDL, s. 524) -t feil düzəldən şəkilçisi ilə yaranmış bu söz GY nəşrində izah olunduğu anlamdadır. Ekici "uratmaq" variantında oxuduğu bu sözü "oraq ilə biçmək, qırmaq" mənasında izah edib (EM, s. 47, 212).

⁷⁶ Bizim "qoymuncısı" şəklində oxuduğumuz sözü çıxmaq şərti ilə bu parça GY-da eynilə verilmişdir (s. 205). YA nəşrində isə həm sözlər arasında qrammatik əlaqə, həm də misralar fərqli düzümde verilmişdir (s. 31-32). Bundan əlavə, "su dünəgi" birləşməsi "su döngey" variantında verilmişdir. Ekici isə "... sarı ala uşaq baluğun su dönəgi sandal akac sarp gemilər su oynaqı" variantında oxumuşdur (EM, s. 47). "Qoymuncı" (-sı mənsubiyət şəkilçisidir) seçimimiz bu sözün Kaşğari lüğətində "tökmək" mənasında izah olunmuş "qoy-" feili (MK, Ic, s. 231) ilə bağlamağımızdan irəli gəlir. "Uşaq" sözü "kiçik, balaca" mənasını ifadə etməklə yanaşı (MK, Ic, s. 135; R, Ic, 1h, s. 1773), balığın hər hansı bir növünün adı da ola bilər (bəlkə də, kilkə balığı nəzərdə tutulur). "Dünəg" (-i mənsubiyət şəkilçisidir) sözü isə GY-da verildiyi kimi, "yuva" mənasında olmalıdır (s. 244). Məsələ burasındadır ki, əlyazmanın 15-7, 19-12 sətirlərində bu söz məhz "yuva" mənasında işlənilmişdir. Həmin sözün Kaşğari lüğətində və "Qutadqu bilik"də "tünək" fonetik şəklində "zindan, həbsxana" (MK, Ic, s. 406; Yusuf Has Hacib 2006: 1257), eləcə də bəzi dialektlərimizdə "dünəy" variantında "günün isti vaxtında malın toplaşdığı sərin yer" (ADDL, s. 148) mənə çalarlarında rast gəlinməsi, həqiqətən də, "yuva" anlamında qavranılmasına imkan verir. "Mühit" sözü ərəb dilində "ocean" deməkdir (ƏFSL, s. 106). GY-da "oynaq" sözünün "oylaq" sözü ilə bağlanaraq "məskən, yer, meydan" kimi şərhli (s. 270) ilə razılaşmayaraq, kontekstə əsasən, "oyna-" feilindən (-q ad düzəldən şəkilçidir) düzəlib "oynadılan əşya" anlamında qavrayırıq. Beləliklə, həmin cümləni bu şəkildə sadələşdirmək mümkündür: "Bütün sərt dənizlərin axıb töküldüyü (ocean) ümman dənizi – sarı, ala kiçik balıqların

Əksilmaq 10¹ yoq!
 Soy çəkübəni söyləşdi Dədəm Qorqud,
 Qalın² Oğuzuñ vəsfini der olsa, tükənürmi?
 Tükənmaq yoq!⁷⁷

* * *

³Yel çəkübəñ gətürəndə-gələndə
 yelkin bulut⁷⁸ yerə yetürüb ⁴yağmasa-yağdurmasa,
 ol bulutuñ guruldayub-şaqıldayub ⁵əsibəni gəlduğı
 nəyə yarar, nəyə yarar?
 Yeddiyərdəñ ⁶ayrılıbdur uc ıldırım,
 dəgübəni yeddi qaduñ⁷⁹ yer altına ⁷işləməsə,
 yeddi yıldañ soñra qara yerüñ yüzində ⁸tapılmasa,
 qara polad kılıcuñ ağzına qoyulmasa,
 yeddiyərdəñ ⁹ayrulduğı uc ıldırım
 nəyə yarar, nəyə yarar?⁸⁰

su yuvası, sandal ağacından düzəlmiş gəmilər su oyunağı – dalğalandıqca sıra ilə görülən iş ondan əksilirmi?

⁷⁷ Bu və sonrakı soylama arasındakı boş buraxılmış sahədə fərqli xətlə yazılmış “Cildi-duyumi “Kitabi-türkman” – əl-sani 1347” qeydinin əlyazmaya sonradan əlavə edildiyi açıq-aydın duyulur. GY müəllifləri bu qeydin əsərin adı ilə bağlı hicri tarixlə 1347-ci (miladi tarixlə 1928/1929) yazıldığını güman etməkə yanaşı, onun birinci cildinin başqa Dədə Qorqud yazmasının olmasını da ehtimal edirlər (s. 155). Ekici bu qeydi “Ceddim Kitab-i Türkmen lisanı 1347” kimi oxumuşdur. Görünür, R.Qafarlı və S.Rzasoy Ekici oxunuşundan çıxış edərək onu “Kitabi-Türkmen lisanı” kimi adlandırmağı daha məqsədəuyğun bilmişlər (Qafarlı, Rzasoy 2019: 28-32). Biz belə bir fakta diqqəti yönəltmək istərdik ki, tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan türkləri bəzən “türkman” adı ilə tanınmışdır. Məsələn, DQK-da:

Pəs varasın, bir cici-bici turkman qızını alasin, nagahandan tayanam, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla? – dedi.

(D-171, 6-8).

Şah İsmayıl Xətayidə:

Yetdükə tükənir ərəbün kuyi, məskəni,

Bağdad içində hər necə kim türkman qopar.

(Xətayi 2005: 90).

“Koroğlu” eposunun XIX əsrin əvvəllərində yazıya köçürülmüş Təbriz variantının on doqquzuncu məclisinin ekpozisiyasında “türkman” adı ilə bağlı bir məlumata diqqət yetirək:

“Raviyani-əxbar və naqilani-asar belə rəvayət eyləyüb ki, türkman eli qədim-ül-əyyamdan bir böyük eldür və onun neçə tayfəsi və oymağı vardır, o cümlədən ki, məşhurdur. Üç tayfədür ki, birisinin adına Təkə deyəllər və birisinin adına Yomut deyəllər və birisinin adına Cəlalə deyəllər və bu türkmanun əsli Rum vilayətindən gəlmədür ki, Şah İsmayıl Səfəvi və Nadir Şah müruru-əyyamilən Rum vilayətindən köçürdüb Herat və Mərv və Şah Cahan həddindən ta Mazəndaran həddinə kimin sakin eyləyüb. Və bu el əslində qırq min evlidir, əmma hala çoxdur. Xülasə, bu eli-Türkman çox rəşid və sahibi cürət eldür ki, həmişə cürət əlin açub ətraf vilayətləri taxtu-tarac eyləyüb güzəran eylərdilər və heç padşaha çəndan təmkin verməyüb bacu-xəraci-divani verməzdilər” (Koroğlu 2005: 437). Dastan boyu Koroğlunun və onun əksər igidlərinin məhz türkman elindən çıxmasından dəfələrlə bəhs edilməsi bir daha göstərir ki, Səfəvilər dövründə Azərbaycan türkləri həm də türkman adı ilə tanınmışlar.

⁷⁸ “Yelkin” sözü GY-da “yelken” kimi oxunmuş və birləşmə “hava açıqkən görünən və yel çıxacağıının bəliertisi sayılan buludcuq” anlamında açıqlanmışdır (s. 206, 286). Ekici sözü müasir anlamda “yelken” kimi oxuyub (EM, s. 49, 164). Azmun isə təyinedici birinci sözü “yelgin” şəklində “xızlı, çabuq gedən” mənasında izah etmişdir (YA, s.32, 103). Bizcə, Azmun oxunuşu yazılışa daha uyğundur. Lakin “yel çəkübən gətirəndə-gələndə” ifadəsinə əsasən, onu Kaşğari sözlüyündə “qonaq” mənasında qeyd alınmış “yelkin” sözü kimi (MK, III c, s.39) düşündük. Maraqlıdır ki, açıq səmada qəflətən peyda olub, ani yağış yağdıraraq tez də keçib-gedən belə buluda xalq arasında “yalançı bulud” deyilir. Ona görə də “qonaq bulud” ifadəsi kontekstin məzmununa daha müvafiq görünür.

⁷⁹ Azmun “qat”, yəni təbəqə mənası bildirən ism -in şəkilçisi (tarixən sifət düzəldən şəkilçi olub, -lı şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirib) artırılmaqla düzəlmiş “qaduñ” sözünü (iki sait arasında t-d səsdəyişməsi türk dilləri üçün səciyyəvi haldır) “boy, uzunluq ölçüsü” anlamlı ərəb mənşəli “qədd” sözü kimi anlayaraq, onu “kaddun” formasında vermişdir (YA, s. 32, 95). Soylama parçasında isə ildırımın yerin yeddi qatına işləməsindən danışıldığı aydın duyulur.

Yerdəñ gögə¹⁰ ucalubdur

yanı qarlı, əlvən otlı, gök sünbüllü gözəl dağlar,

¹¹çıqub-çıqub ağır ellər, al ordular⁸¹ ol dağlara yaylamasa,

¹²səküsində⁸² bədəv atlar örük⁸³ üstə otlamasa,

sırtlarında⁸⁴ **11** ¹qızıl keyik, qır təkə sıçraşmasa,

çəşməsinün üstində² ala sayban çatılmasa,

çarhovuzlar⁸⁵ çapılmasa,

qızıl güllər səpilməsə,

³yañıl⁸⁶ almalar tökülməsə,

sürəhilər düzölməsə,

ləli çaqır süzölməsə,

⁴körpə quzılar çevrölməsə,

av ətindəñ dadlı kəbablar buyrulmasa,

⁵o çaqadəñ bəgzadələr içüb-icüb yetürməsə,⁸⁷

yerdəñ gögə⁶ ucalduqı yanı qarlı, əlvən otlı, gök sünbüllü gözəl⁷ tağlar

nəyə yarar, nəyə yarar?

Yer arxasın kərtüb⁸⁸ axar⁸ daşqın çaylar

əglim⁸⁹ yerə yetişəndə əgilməsə,

düzçə yerə yetişəndə⁹ düzölməsə,

ayağında ağın arpa⁹⁰, qızıl buğda – din¹⁰ kilidi⁹¹ əkilməsə,

yer arxasın kərtüb axar daşqın¹¹ çaylar

nəyə yarar, nəyə yarar?

Alın-başa götürəndə tavulğalar –¹² ərün görki.

Güni gəlsə, dəmi düşsə⁹²,

⁸⁰Bu soylama parçası “Koroğlu” eposunda Misri qılıncın ildırım mənşəli olması ilə tam səsleşir.

⁸¹ “Al ordular” sözü yaylaqda al rəngli çadırlar quran el-oba mənasındadır.

⁸² “Düzənlik, orman” mənasında açıqlanan bu söz GY və YA-da “sekü” (GY, s. 206; YA, s. 32), EM-də isə “sökü” (EM, s. 49) şəklində oxunmuşdur.

⁸³ Heyvanların otlamaq üçün yayıldığı örüş mənasındadır.

⁸⁴ Arxalarında, arxalarınca mənasındadır.

⁸⁵ Ekici “çarhovuz” sözünü “dörd hovuz” anlamında çevirmişdir (EM, s. 165). Müasir Azərbaycan dilində eyni səs tərkibində işlənən bu söz, əslində, “böyük hovuz” mənasındadır (ADİL, I c, s. 447).

⁸⁶ “Qırmızımtıraç”, “al qırmızı” mənası verən “yañıl” rəng adı “yañal” fonetik variantında DQK-da da işlənməmişdir: Yañal ala uyanında dikilsə, gərdək görkli. (D-7, 1-2). (Daha ətraflı bax: Hacıyev 2014: 78-80).

⁸⁷ GY müəllifləri “o vaxta qədər” mənasını verən bu birləşmənin yazılışında yanlışlıq görərək “o çaqırdañ” variantında oxunuşunu irəli sürmüşlər (GY, s. 206). Fikrimizcə, soylama parçasında, bəyzadələrin yalnız içki içməsindən deyil, sadalanan bütün nemətlərdən yeyib-icib vaxtında başa vurmasından bəhs olunur.

⁸⁸ Yarıq açıb.

⁸⁹ Əyri, döngə

⁹⁰ GY-da “ağın arpa” ifadəsi “ağ rəngində olan arpa” kimi (GY, s. 228), Azmun nəşrində “çox arpa” mənasında (YA, s. 89) açıqlanmışdır. Soylama parçasındakı “qızıl buğda” ifadəsi ilə müqayisə etdikdə “ağın” sözünün məhz rəng adı bildirdiyi şübhəsizdir; -in əlaməti gücləndirən arxaik şəkilçidir. Digər tərəfdən, nəzərə alsaq ki, xalq arasında həyatı əhəmiyyətinə görə buğda “qızıl”, arpa isə “gümüş” sözləri ilə səciyyələndirilir, onda “ağın” sözünü “gümüş” kimi də anlamaq mümkündür. Mənbələrdə gümüş pula “ağça” deyildiyi məlum faktdır (R, I c, 1h, s. 121-122).

⁹¹ Soylamadakı “din kilidi” məcazi mənada işlədilərək “dinin açarı” anlamında *ağın arpa*, *qızıl buğda* ifadələrini ümumiləşdirməyə xidmət edir. GY və Azmun nəşrlərində də eyni anlamda açıqlanan bu birləşmə (GY, s. 206, 242; YA, s. 33, 71) Ekici oxunuşunda fərqli şəkildə verilmişdir. Belə ki “din” morfemi özündən əvvəlki sözün şəkilçisi kimi verilməklə “buğdadın kildi” şəklində oxunmuşdursa da, müasir qarşılıq verilərəkən hansı mənada işləndiyi göstərilməmişdir (EM, s. 51, 165).

altı pərli gur ¹³şəşpərün altında yencdürməsə,
 alın-başa götürəndə ¹⁴tavulğalar
 nəyə yarar, nəyə yarar?⁹³
 Yeñi qısqa dəmir donlar – ər köynəgi.⁹⁴
 12 ¹Güni gəlsə, dəmi düşsə,
 çalışanda-dalaşanda yeñ-²yaxadañ sökdürməsə,
 yeñi qısqa dəmir donlar
 nəyə yarar, nəyə yarar?
³Buynuz ilən burulanda sarı yaylar – ər qüvvəti, bilək ⁴güci.⁹⁵
 Güni gəlsə, dəmi düşsə,
 aq biləkdə, geñ dalıda yumşanmasa,
⁵kurban ara götürəndə sarı yaylar
 nəyə yarar, nəyə yarar?⁹⁶
⁶Sadaq*** ara sayrayanda səksən oqlar – yağı elçisi.⁹⁷

⁹² “Dəm” sözü “vaxt” mənasında müasir dilimizdə də işləkdir.

⁹³ Ekici və Azmun soylamadakı “yencdürməsə” sözünü “yıxdurmasa” şəklində oxumuşlar (EM, s. 51; YA, s. 33). GY müəllifləri isə eyni” şəkildə oxumaqla “əzdirmək, xurdxuş etmək, parçalatmaq” mənasında izah etmişlər (GY, s. 206, 286). Əlyazmaya diqqətlə nəzər yetirdikdə, burada məhz “c” səsini ifadə edən “cim” hərfinin yazıldığı aydın görünür. Bu sözün “əzmək” mənasını daşıyan “yenc-//yənc-” kökü (-dür feildən feil düzəldən şəkilçidir) Kaşğari lüğətində də qeydə alınmışdır (MK, IIIc, 375). Altı dişli şəşpərin (topuzun) döyüşdə əsas funksiyası məhz düşməni əzmək, özünü müdafiə üçün qaldırdığı qalxanını parçalamaq olduğu üçün göstərilən oxunuş özünü doğruldur.

“Tavulğa” sözü “dəbilqə” mənasındadır. Fars mənşəli “şəşpər” sözü isə qədim silah növü olaraq “altı qanadlı” topuz deyilib.

⁹⁴ *Yeñ* – əyinə geyilən geyimin qolu, *don* – paltar, hərbi geyim mənasındadır. Cümlə bu məzmunu daşıyır: Qolu qısa dəmir geyim igidin köynəgidir. DQK-da da eyni mənada işlədilib: “Yeñümlə alnum qanın bən siləyin!” (D-49, 3-4).

⁹⁵ Bu cümlədə “sarı yaylar” ifadəsi GY-da verildiyi kimi rəng mənasında deyil (GY, s. 273) “möhkəm yaylar” mənasındadır. “Buynuz ilən burulanda” ifadəsi ilə möhkəm yayların təkə buynuzundan düzəlməsinə işarə edilir. DQK-da “Ərdil təkə buynuzundan qatı yaylı” (D-221, 5-6) ifadəsi eyni düşüncədən bəhrələnib.

⁹⁶ Soylama parçasında işlənmiş “dalıda” sözünü Azmun “omuz” mənasında anlayaraq “daldada” kimi vermişdir (YA, s. 33). GY-da isə iki mənada: 1) sırt, arxa; 2) omuz, omuz başı mənalarında izah olunmuşdur (GY, s. 240). Fikrimizcə, əlyazmadakı 37-8, 39-3, 39-8 işlənən məqamlarına görə “dalıda” sözünün “daldada” kimi oxunması özünü doğrultmur. Belə ki, həmin sözün “dalı” kökü (-da yerlik hal şəkilçisidir) əksər türk dillərində məhz “çiyin” mənasında işlənir (R, III c, 2h, s. 1635). “Koroğlu” eposunda olduğu kimi, bu soylama parçasında da “dali” sözü “arxa, bel” mənasında işlənib:

Kürdüstanın bəglərini dutaram,
 Dalısında qollarını çataram,
 Ac qurt kimin qabağıma qataram,
 Əzrail tək canun allam, inşallah. (Koroğlu 2005: 212)

Rüstəm olmaz Koroğluya bərabər,
 Çar iqlimdə onun adı bəllidir.
 Dalısında dəmir donlu iyidlər,
 Məsaf günü bir-birindən əllidir. (Koroğlu 2005: 331)

Ekici “yumşanmasa” sözünü “yoşanmasa” kimi oxuyub (EK, s. 53). Fikrimizcə, yuxarıda göstərilən oxunuş daha dəqiqdir. Digər tərəfdən, “yumşan-” feilinin kökü sayılan “yumşa-” feili Kaşğari sözlüyündə də əksini tapmışdır (MK, IIIc, s. 274).

Cümlədəki “kurban” sözü (müasir dilimizdə “q” səsinin dilarxası kar qarşılığı kimi işlədilən [k] səsi ilə tələffüz edilir) “yay qabı” mənasındadır (R, IIc, 1h, s. 962).

⁹⁷ “Sadaq” – “ox qabı” deməkdir, “sayra-” (-anda feili bağlama şəkilçisidir) feili isə Azmunun açıqladığı “ötmək, saqımaq” (YA, s. 100) mənasında deyil, GY-da şərh olunan 2-ci mənada, yəni müasir dilimizdə olduğu kimi,

Güni gəlsə, dəmi ⁷düşsə,
 bir mərd igid elçiluqa göndərməsə,
 düşməninə bölük-⁸bölük göz ögindən⁹⁸ dağıtmasa,
 sadaq ara sayrayanda ⁹səksən oqlar
 nəyə yarar, nəyə yarar?
 Qara polad sav ¹⁰qılıclar – ər azusu.⁹⁹
 Güni gəlsə, dəmi düşsə,
 kəmiklicə başları ¹¹əndərməsə,
 balçaqında alca qanlar döndərməsə,
 sol yanına bağlayubañ ¹²gəzdürduqı qara polad sav qılıclar
 nəyə yarar, nəyə yarar?¹⁰⁰
¹³Ala baydaqlı sür cidalar – ər buynuzu.¹⁰¹
 Güni gəlsə, dəmi ¹⁴düşsə,
 gənimi ilüb-büküb at belindəñ yer yüzinə **13** ¹düşürməsə,
 ev yanında səvəñ kimi sövkənduği
 ala baydaqlı ²sür cidalar
 nəyə yarar, nəyə yarar?¹⁰²
 Altı pərli gur şeşpərlər – ³ər yumruqu.

“parlamaq” mənasında (GY, s. 274) işlənilməmişdir: Sadaq içində parlayanda səksən oxlar – düşmən elçisidir.

*** Fikirmizcə, “sadaq” bənzətmə bildirən “sayaq” sözünün fonetik variantıdır. Əgər düşündüyümüz kimidirsə, “Oğuz belə türk sadaqdır” baş cümləsini “Oğuz belə türk sayaqdır” (yəni kimidir) şəklində qavramaq lazım gəlir. Digər nəşirlər isə onu ərəb mənşəli “sadiq” sözü kimi anlamışlar (EM, s. 147, 204; YA, 64, 88; GY, s. 225, 272).

⁹⁸ Bu söz Azmun tərəfindən sağır nunla “öñinden” formasında yazılmışdır (YA, s.33). Biz əlyazmadakı yazılışdan çıxış edərək, ñ və g səsləri ilə deyilə bilən sözləri fərqləndirməli olduq. Belə ki kaf (ك) hərfi ilə yazılan bu tipli sözləri g hərfi ilə verdik.

⁹⁹ Qara polad iti qılıncı igidin azı dişidir. Ancaq nədənsə “azu” sözünün Azmun “arzu” sözü ola biləcəyini ehtimal edir (YA, s. 34). Təbii ki, qəbul edilməz ehtimaldır, çünki burada iti qılıncı igidin kəsər dişini sayılır.

¹⁰⁰ Bu soylamadakı “kəmikli” – “sümüklü”, “əndərmək” – “yuxarıdan aşağı salmaq”, “balçaq” – “qılıncın əl tutulan yeri, qəbzəsi” mənasındadır. Sonuncu söz DQK-da da eyni anlamda rast gəlinir. Məsələn: Qılıncın balçağı qan odaya gəldi. (D-194, 4).

¹⁰¹ Azmun nəşrində, ümumiyyətlə, 13-cü sətir buraxılmışdır (YA, s. 34). Bizim “sür” kimi oxuduğumuz söz isə GY-da “sur” fonetik variantında transkripsiya edilmişdir (GY, s. 207). Ekici “sür” sözünü özündən sonrakı sözlə birlikdə “sürçidalar” kimi verir (EM, s. 53). DQK-dan görüldüyü kimi, qədim oğuzlar ovçuluq və maldarlıqla məşğul olmuşlar. Oana görə də soylamalarda bənzətmələrin çoxu təbiət hadisələri və heyvanlarla, quşlarla bağlıdır. Burada da böyük saplı iti (kəsici) cidalar igidin buynuzu, yəni dəlib-deşən silahı sayılır. Fikrimizcə, “baydaq” sözü burada “bayraq, sancaq” mənasında işlənmişdir. Onu nizanin uzun sap hissəni adlandıran söz kimi qavramaq lazım gəlir. Görünür, bayrağın yüksəyə qaldırılmaq üçün bağlandığı ağaca vaxtilə “baydaq” deyilib və mənə köçürülməsi yolu ilə bu söz sonradan bayraq anlamını da daşıyıb. Ancaq göstərilən məqamda onu nəşrlərdə göstəriləndiyi kimi, “bayraq” mənasında anlamaq (GY, s. 233; YA, s. 90) yerinə düşür. Görünür, elə buna görə də Ekici “baydaqlı” sözünü “bıdaklı” kimi oxuyub (EM, s. 55).

¹⁰² Soylamadakı “ilib-büküb” ifadəsi Azmunun tərtib etdiyi sözlükdə “iki büküm edib” şəklində açıqlanmışdır (YA, s. 95). Bu yozum kontekstə uyğun gəlsə də, “səvəñ kimi sövkənduği” birləşməsini “sevən kimi sögündüğü” kimi oxuyub müasir türkcədə “seviyor gibi sövməzse” mənasında şərh etməsi (YA, s. 72) inandırıcı görünür. Əslində, il- feilinin “ilişmək” mənasından (MK, Ic, s. 221) çıxış etdikdə burada igidin qəniminə iti nizə ilişdirib belini bükməsindən bəhs olunur. GY-da “səvəñ” sözü doğru olaraq ADDL-nə istinadən “taxta mıx” mənasını daşıyan “səvən” sözü (ADDL, s. 430) və “Dərləmə sözlüyü”nə istinadən “qazıq”, yəni “dirək, paya” mənasında açıqlanmışdır (GY, s. 275). Ekici “səvəñ kimi sögündüğü” kimi oxusa da, eyni mənada açıqlanmışdır (EM, s. 55, 166). Soylamanın məzmunundan belə anlaşılır ki, böyük iti nizələr at belindəki düşməni dəlib-deşib yerə yıxmasa, ev yanında söykənmək üçün basdırılmış paya kimi yararsızdır. İgidin öz silahına, konkret olaraq, yayına söykənilib dayanması DQK-da da əks olunmuş faktır:

Oğlı Uruz qarşusunda yay söykənilib tururdu. (D-123, 7).

Güni gəlsə, dəmi düşsə,
qabaq yarub qan ⁴bürkütməsə,
yoluq alta saxladuqı altı pərli gur şeşpər<lər>
⁵nəyə yarar, nəyə yarar?¹⁰³
İpək ala qalxanlar – ər quytusı¹⁰⁴.
Güni ⁶gəlsə, dəmi düşsə,
qara başı daldasında saxlamasa,
⁷ipək ala qalxanlar
nəyə yarar, nəyə yarar?¹⁰⁵
Yemək-içmək arasında ⁸ögünəndə,
mənəm-mənəm deyəndə davlı igid
iki qoşun bir-birinə ⁹qarışanda,
cirasınlar əlləşəndə,
aqasınıñ ögicə axtarma atlar, ¹⁰kəsik başlar,
diri dustaqlar nəzərinə gətürməsə,
nəyə yarar, nəyə yarar?¹⁰⁶

¹⁰³ Soylama parçasındaki “bürküt-” feili “fısqırtmaq, püskürtmək” mənasında Kaşğari lüğətində qeydə alınıb (MK, IIc, s. 185). Hər iki nəşrdə eyni mənada şərh olunmuşdur (GY, s. 237 ; YA, s. 91).

¹⁰⁴ Haşiyədə: *ər quytusı*: yəni daldaluqı və pənəhi.

¹⁰⁵ Soylama parçasındaki “dalda” sözü “sığmacaq yer” mənasında müasir dilimizdə də işlənilməkdədir (ADİL, Ic, s. 521). Cümlədəki sözlərin mənə əlaqəsindən aydınlaşır ki, “qalxan” sözü burada qədim silah adı deyil. O, günəş şüasından kölgələnmək, daldalanmaq üçün hazırlanan çətirə deyilib.

¹⁰⁶ Soylamadakı “davlı” sözü GY-da 2 mənada: “1. könüllü, istəkli; 2. iddaili” mənasında (s. 240), Azmun nəşrində isə ğ~v səsdəyişməsi yolu düzəlmiş “dağlı” mənasında izah edilmişdir (YA, s. 92). Ekici isə “dāvalı” variantında oxumuşdur (EM, s. 55). Diqqət yetirdikdə aydın görünür ki, qrammatik əlaqə baxımından cümlənin əvvəlində işlənilməli olan “davlı igid” birləşməsi soylamanın deyim tərzinə görə söz sırasını dəyişməklə verilmişdir. İlk struktur bərpa edildikdə, sözsüz ki, iddialı, yaxud da başqasına dov (<dav), yəni güc gələnlə igid anlamı artıq burada yerinə düşür.

Xalq danışıq dilində fonetik dəyişikliyə uğramaqla hazırda da “güc gəlmək” mənə çalarında “dov gəlmək” ifadəsinin tərkibində daşlaşmış şəkildə qalan “dov” sözü (ADİL, Ic, s. 677) “Koroğlu” dastanının XX əsrdə yazıya alınmış variantlarında “dava” sözünə yaxınmənalı söz kimi işlədilmişdir:

Dinib, danışdığın davadır, dovdur,
Söndürən rüzgardır, yandıran qovdur,
Aləmi bürüyən sönməz alovdur,
Alovlara qalar Koroğlu səni. (Koroğlu 1956: 106)

Fikrimizcə, “dov” sözü soylamada getmiş “davlı” sifətinin kökündə duran “dav” isminin a~o səsdəyişməsinə uğramış deyiliş variantıdır (müqayisə et: av – ov, tavşan – dovşan və s.). XIX əsrin birinci yarısında yazıya alınmasına baxmayaraq, dil baxımında XVIII əsrə aid edilən “Koroğlu” eposunun Təbriz variantının dilində “dav” kökünün ayrılıqda işlənildiyi müşahidə olunur:

Çamlıbeldən dav deyibən yeridüm,
Canım, əcəl bazarına gəlmişəm.
Başım ətəgimdə, qılıc belimdə,
Telli xanım gūzarına gəlmişəm. (Koroğlu 2005: 28).

Bundan əlavə, bəzi mənbələrdə onun daha qədim forması olan “tap” şəklinin (söz sonunda p~b~v səs keçidi danışıq dili üçün səciyyəvi fonetik hadisədir) həm ayrılıqda, həm də “erk tap” qoşa sözünün tərkibində “güç, istək”, “güc, iradə” mənalarında işlənildiyi göstərilir (QTS, s. 179, 533). Soylama parçasının məzmunundan çıxış etdikdə “davlı” sözünün “istəkli, iradəli, güclü” mənasında şərhli də məntiqi səslənir.

Arxaik “cirasun” sözü “igid, bahadır, qəhrəman” mənası daşıyan “cilasun” sözünün l~r səs dəyişikliyi ilə deyilən formasıdır.

GY müəllifləri “axtarma atlar” birləşməsinin asılı tərəfi kimi getmiş sözü “savaşda ələ keçirilən qənimət” (s.228-229), Azmun isə “dəyişən, dəyişdirilən” mənasında (YA, s. 89) izah etmişlər. Müşahidələrimiz göstərir ki, bəzi mənbələrdə “axtarma” sözü “qənimət” mənasında işlənib. Məsələn:

¹¹ Arpa verüb saxlayanda bədöv atlar – ər qanati¹⁰⁷.

Güni gəlsə, ¹²dəmi düşsə,
Arxu dağdañ Arxu dağa sıçratmasa¹⁰⁸,
acı köpük, ¹³qan-tərlərə baturmasa,
arpa verüb saxlayanda bədöv atlar
nəyə yarar, ¹⁴nəyə yarar?

Dədəm soyı – alp ozanlar şadluqı.

14 ¹Mərd igidüñ tərifiñi qoç igidə soylamasa,
qola qopuz götürdügi,
²hammal kimi gəzdürdügi
nəyə yarar, nəyə yarar?

* * *

³Qijildasa-qijildasa yel oynasa,
sürsə bulut, yağsa yağmur,
⁴daşsa çaylar, dolsa göllər,
göldə oturañ quba qazuñ
⁵güni doğar, güni doğar.¹⁰⁹

Qaqqıladaşsa-quqquldaşsa yañıl ⁶ördək,
quba qaz göldən uçsa,
şahi-şunqar yavrısınıñ ⁷tomaqası alınsa,
tabl-bazi döğülsə, eldən çıqsa,
qara bulut ⁸altına özin çəksə,
qara bulut altındañ qijlayıb ensə,
⁹halqa göllər qıyısına talan salsa,
qaz ilən ördək quşuñ şaqıyıb ¹⁰alsa,
gök tərənüñ bərəsinə basub qonsa,
tomçuqınıñ ucında ¹¹tük tozatsa,
qaynaqınıñ ucında qan çilətsə,
quba döşdəñ ¹²sökübəni tüm yürəgi yem yemlənsə,

Əsli dəmir olan əgsən bükülür,
Dəblüğe oynalur, geyim sökülür,
Baş kəsilir, axtamalar çəkilir,
Qoç igid qazanır namı meydanda. (Koroğlu 1956: 411)

Buna baxmayaraq, yuxarıdakı məqamda “axtarma atlar” birləşməsinə döyüş zamanı yerə yıxılan, başı üstə çevrilən atlar anlamında qavramaq lazım gəlir. Kaşğarı lüğətində “axtar-” feili “devirmək, çevirmək” (MK, Ic, s. 260), Əbu Həyyan lüğətində isə “aqtar-” fonetik şəklində “başı aşağı çevirmək” (ƏH, s. 19) mənasında açıqlanmışdır. Önemli faktır ki, “axtar-” feili eyni mənada DQK-da da işlənmişdir:

– Bəli, baş kəsdi, qan dökdi, adam axtardı, – dedilər. (D-74, 13).

Ona görə də “axtarma at” ifadəsinin Azmun tərəfindən “dəyişən, dəyişdirilən at” (YA, s. 89), eləcə də GY-da “savaşa ələ keçirilən at” kimi şərhli (s. 228) yerinə düşmür.

¹⁰⁷ Bu deyim qədim türklərin “At igidin qanadıdır” məsəli ilə tam səsləşir (MK, Ic, s. 122).

¹⁰⁸ “Arxu dağdan arxu dağa” ifadəsi DQK-da getmiş “Arxu beli” və ya “Arqu beli Ala dağ” birləşməsinə yada salır: Arxu beli Ala tağı dünin aşdıñ ... (D-186, 7-8)

Arquru yatan Ala tağ ətəginə vardım. (D-257, 9-10) və s.

M. Kaşğarı sözlüyündə “arqu” sözünün “iki dağ arası” anlamına istinad etdikdə (MK, Ic, s.185) göstərilən ifadədə bəddöy atın sahibini aralarında dərə olan bir dağdan digər dağa çatdırılmasından bəhs olunduğu üzə çıxır.

¹⁰⁹ “Güni doğar” ifadəsi DQK-da “güni toğan” formasında qurdla bağlı işlədilmişdir: Qaranqu axşam olanda güni toğan! (D-45, 11-12).

avı üstə şahi-şunqar yavrısının
¹³güni doğar, güni doğar.¹¹⁰

Sarı qaya salxumında yer yerlənür,

15 ¹ala bulut ötəndə gümür-gümür gümürdənür,
 özində ²uca ay görəndə sıçramağa həmlələnür,
 sarı yaylı avçı ³görəndə ğənim olub qarşılaşur,
 quyruqunuñ ucın ⁴görəndə sezirgənür,
 qızıl keyik, qır təkəni marıxda alır,
 gök ⁵pəncəsinüñ içi ara ət doldurur,
 ala qaplan yavrısunuñ ⁶avı üstə
 güni doğar, güni doğar.¹¹¹

Acıqlı aslan ⁷yavrısı gur meşəniñ kolında

yer yerlənür, dünək <salur>,
 ilxılara ⁸yetişəndə salla urar,
 at ayırur, ayqır dutar,
 alın başdañ götürür, aşrı salur,
 boynın-budın sökübnəni su yerinə qan sömürür,
¹⁰bazuları üstində uc högürür,
 acıqlı aslan yavrısunuñ ¹¹at atanda
 güni doğar, güni doğar.¹¹²

¹¹⁰ Soylamada şahin quşla ova çıxma səhnəsi təsvir olunmuşdur. Ona görə də buradakı sözlərin əksəriyyəti ov ritualı ilə bağlıdır. Ekici digərlərindən fərqli olaraq rəng adı bildirən “yañıl” sözünü “yeñil” variantında oxumuşdur (EM, s. 57). Araşdırma göstərir ki, həmin sözə həm DQK-da, həm orta əsr yazılı abidələrində, həm də bəzi dialektlərimizdə “qırmızımtraq” mənasında geniş rast gəlinir (ətraflı bax: Hacıyev 2014: 78-82).

Ov zamanı quşları uçurtmaq üçün çalınan təbil “tabl-bazi”, yəni “quş təbili”, şahin kimi alıcı quşları başını örtmək üçün istifadə olunan dəri başlıq isə “tomaqa” (GY, s. 280) adlandırılmışdır.

Əlyazmada “tabl-bazi” səs tərkibində getmiş sözə bəzi ədəbi nümunələrdə fərqli variantlarda rast gəlinir: KDQ-da “tavlunbaz”, 1799-cu ildə “Koroğlu” eposuna aid qoşmada isə “davulbaz” formasında işlədilmişdir:

Tavlunbaz urub yundları ürkütdi, götürüb ol qoruya qoydı. (D-262, 6-7);

Tavlunbaz urub yundları önlərinə bıraqdılar. (D-270, 8-9);

Hər minəndə qırar alsın yüzünü,

Tutun, soyun, qəza eləyin özünü,

Atınan donunu, davulbazını,

Yalında bəslənmiş quşun gətirin. (Koroğlu 1956: 388)

Növbəti sözə gəlincə, Azmun onu “tumaqası” variantında oxuyub sözlükdə “tumaq” kimi başlığa gətirmişdir (YA, s. 35, 101). “Tomağa” sözü XVIII əsr şairimiz Vaqifin dilində də eyni mənada işlədilmişdir:

Laçın tək başda ala tomağa,

Yaşmağı tutmaya dişə, dodağa,

Cəllad kimi durub qabaq-qabağa

Baxıb can almağı, hayıf ki, yoxdur! (Vaqif 2004: 114)

Bu söz həmin mənada “tomağa” formasında qazax (KTS, s. 273), “tomoqo” formasında qırğız dilində hazırda da işlənilməkdədir (QRS, II c, s. 248). Etimoloji baxımdan “tomaqa” sözünün Kaşğari lüğətində “dəyirmə kəsmək” mənasında qeyd alınmış “tomar-” feilindən (MK, II c, s. 119) -a ad düzəldən şəkilçisi ilə düzəldiyini güman edirik.

¹¹¹ Soylamadakı “qaya” sözünün yanlış yazılmasını düşünən Azmun onu “kıya[k]” kimi oxuyaraq “sazlıq yerlərdə bitən, heyvanların çox ac olmadığı qalın və qurduğu zaman yanları kəsilən çayır otu” kimi (YA, s. 96) açıqlasa da, sadələşdirəni variantda “qaya” variantını saxlamışdır (YA, s. 72). GY müəllifləri isə “salxun” sözünü müasir anlamda və “salxun biçimində olan hər hansı bir şey” mənasında izah etmişlər (GY, s. 273). Fikrimizə, qaplanın ov etmə prosesinin təsvirinə həsr olunmuş bu soylamada ilk misra “sərt qaya soyuğunda özünə yer edir” mənasındadır. “Soyuq səhər yeli” anlamını daşıyan “salxum” sözü DQK-da “salqum” formasında əksini tapmışdır: “Salqum-salqum tañ yelləri əsdigində...” (D-11, 2-3).

“Sezirgən-” feili “sezmək”, “duyuq düşmək” anlamındadır.

Qaranqusu gecə¹² olanda qalxar-qopar,
 köñülcügi ulanda, qarıncuğı ac olanda
¹³altmış aqac yolu bir gecədə daban çalar,
 qarılarını verübəni¹⁴ qarda yatar,
 qapusı bərk daş ağıluñ qıyın sökər,
 qartal 16¹ ögəc semizini qarpub dutar,
 boynu yoqun türk oğlını dün² hayxırdur,
 qara köpək it oğlına ğavğa salur,
 qara dərə³ quytusına daldalanur, özin salur,
 siñir çəkər, öpkə deşər,
⁴qanlı quyruq, bağır-öpkə çalub utar,
 busudakı canavarlar pəhlivanı⁵ qurt əniginüñ qara gecə içində
 günü doğar, günü⁶ doğar.¹¹³

Cərgələyüb gedər ikən geñ yazınıñ ortasındañ,
⁷bozca yovşan dibindəñ sıçrasa, qalxsə dovşan, düşsə⁸ düzə,
 ayağları xınalı, qulaqları pərçəmli,
 qarpub yügürür⁹ alvar tazı it oğlunuñ mərəscügi çəkildə,

¹¹² GY müəllifləri əlyazmanın 19-11 sətrinə istinad edərək, bu soylamada “dünək” sözündən sonra “salur” sözünün buraxıldığını düşünərək bərpa etmişlər (GY, s. 207). Azmun bu sözü “dönen” və Ekici isə “dünək” kimi oxumaqla “ilxılara” aid təyinedici söz hesab etmişlər (YA, s. 36; EM, s. 59). Azmun birləşməni “tay yilkılara” (YA, s. 72), Ekici isə “kıvrak yilkılara” kimi çevirmişdir (EM, s. 169). Soylamanın üslubuna uyğun gəldiyi üçün GY-dakı yanaşmanı daha uğurlu hesab edirik.

Buradakı “salla urar” ifadəsi Azmun şərhində “şiddətlə vurar” (YA, s. 99) kimi açqılanmışdır. GY-da isə “salla” sözü “toqat, sillə” mənasında şərh olunmuşdur (GY, s. 273). Ekici “sal” sözünü “tuzak” kimi şərh etdiyi üçün birləşməni “tuzaq kurar” mənasında izah etmişdir (EM, s. 169, 211). Soylama parçasının məzmunundan görüldüyü kimi, burada aslanın ilxıya hücumu təsvir olunmuşdur. Aslan ilxıdan seçdiyi atın üzərinə cumarkən öncə onu pəncəsi ilə vurub yerə yıxır. Üzərində dayandığımız “salla urar” birləşməsinə məhz bu prosesi əks etdirməyə xidmət edir. “Koroğlu” eposunda belə bir bənd var:

Qolları var, salla-saçaq.
 Kimi geyər dəmir qolçaq,
 Atı yügrə, özü qoçaq,
 Salı ver gəlsün Eyvazı. (Koroğlu 2005: 88)

Diqqət yetirdikdə burada “saçaq” sözü ilə birlikdə “salla” sözünün igidin qollarını səciyyələndirən söz kimi işləndiyi aydın olur. Fikrimizcə, “sallaq” sözünün son samitinin düşməsi ilə formalaşan bu söz göstərilən məqamda aslanın ovuna zərbə vuran qollarını adlandırmağa xidmət edib. Bu söz eyni mənada Radlov lüğətində verilmiş “salla sırt etmək” (R, IVc, 1h, s. 366) və XIV-XV əsrlərə aid bir nümunədə işlənilmiş “salla omuz etmək” (Tarama sözlüğü, Vc, s. 3275) birləşmələrinin tərkibində özünü göstərir.

¹¹³ Bu soylama parçasında gecəni səciyyələndirən “qaranlıq” mənalı “qaranqusu” sözündəki -sı morfemi bənzətmə bildirən şəkilçidir. Bizim “ulanda” kimi verdiyimiz sözü Ekici və Azmun “olanda” şəklində oxuyub, “köñülcügi” sözünü özünə tabe edən feili bağlama kimi vermişlər (EM, s. 59; YA, s. 36). GY-da isə “öləndə” şəklində oxunaraq “çəmənlik, çəmənli olan yer” mənasında “qarıncuğı ac olanda” birləşməsinə tabe yerlik hal şəkilçili “ölən” söz kimi düşünülmüşdür (GY, s. 208, 270). Soylamanın qarmmatik-üslubi strukturu feili bağlamaların ardıcıl işlənilməsi üzərində qurulmuşdur ki, bu da onun müəyyən ritmlə səslənməsinə şərait yaradır. Fikrimizcə, -anda feili bağlama şəkilçisi qəbul etmiş arxaik “ul-” feili “zəifləmək, gücdən düşmək” mənasındadır. Bu feil həmin mənada DQK-da da işlənmişdir:

At üstündə əglənməyüb yortan Qazan!
 Səniñ belin ulmuş,
 Üzəngüyə dirməyən diziñ ulmuş.
 Xan qızı halalıñı tanımayan gözün ulmuş? (D- 149, 7-9)

“Daban çalmaq” – çox yerimək, çox gəzmək, “qarı” – heyvanların qabaq ayaqlarının dirsəkdən sonrakı hissəsi mənasındadır.

“Qoyma! Qoyma!”¹⁰ olanda,
 dolamaca yerlərə gətürəndə
 döğüb yixub avın alsa,
¹¹ qırpub yügürür alvar tazı it oğlunuñ ol mahalda
¹² günü doğar, günü doğar.¹¹⁴
 Köksi gözəl qara dağdañ ılğar¹³ olsa,
 bargir atlar yorulubañ yolda qalsa,
 eylə dəmdə necə¹⁴ atlaruñ –
 qısqa belli, dar arxalı,
 dəgirmicə sarğılı, soyu bəlli,
17¹ qız birçəkli, alma gözli,
 geñ köksli, geñ satanlı,
 qolanına² dobdolu bədəvləruñ eylə gündə
 günü doğar, günü doğar.¹¹⁵
³ Aşañ yerdə iki qoşun bir-birinə qarşı gəlsə,
 iki canıbdəñ⁴ nəqarələr döğülsə,
 gərənaylar bozlansa,
 qaynaşsa-qaynaşsa,
 qara⁵ yeruñ üzərində savaş düşsə,
 ol savaşda⁶ sarı yaylar çəkildə qəbzə ayrılrsa,

¹¹⁴ Azmun oxunuşunda soylamanın birinci hissəsi dovşanla əlaqələndirilərək “qırpub yügürür” sözləri ilə tamamlanmışdır (YA, s. 37). Bizə görə isə, ov prosesində “gen yazı (çöl, düzən) ortasından bozca yovşan dibindən sıçrasa, qalxa, düzə düşsə” ifadələri dovşanla bağlıdırsa, qalan hissə onu ovlamaq üçün ardınca qaçan tazı itlə əlaqəlidir. Soylamanın sonunda “qırpıb yügürür” feli sifətinin (-ır şəkilçisinin tarixən feli sifət şəkilçisi kimi də işlənilib) “alvar” sözü ilə birlikdə “tazı it oğlu” (-nuñ yiyəlik hal şəkilçisidir) birləşməsinə səciyyəli ifadə kimi verilməsi yuxarıdakı oxunuşa bir daha haqq qazandırır. Fikrimizcə, “qulaqları pərçəmli” ifadəsi dovşanı ovlamaq üçün qaçan tazının qulaqlarını möhkəm sıxmasını bildirirsə, “qırpub yügürür” ifadəsi gözlərini tez-tez yumub açmaqla yüyürən mənasındadır. Azmun “alvar” sözünü ayrılıqda “doğru, düzgün ağac” mənasında fars mənşəli “elvar” sözü kimi izah etsə də, “elvar tazı” ifadəsini “incə yapılı, düzgün vücutlu tazı” anlamında açıqlamışdır (YA, 93). GY-da isə “alvar” kimi oxunaraq “avlar” (yəni ovlayan) sözünün səsdəyişməsinə uğramış forması hesab edilmişdir (GY, s. 208). Ekici də “alvar” oxunuşunu seçmişdir (EM, s. 61). Fikrimizcə, bu arxaik söz bəzi türk dillərində “cəld, çevik, tutmağı bacaran, yırtıcı” anlamlarında qeydə alınmış “alğır” sözünün (R, Ic, 1h, s. 394, 395) danışıq dilində dəyişmiş şəkildir. Ərəb mənşəli “mərəs” (-çük kiçiltmə, əzizləmə bildirən şəkilçidir) sözü GY-da “köpəklərin boynuna taxılan halqa” kimi (GY, s. 225) açıqlanmış, Azmun isə “ip” mənasında (YA, s. 73) anlamışdır. Onu aid olduğu “çəkildə” feilinə görə, tazının boynundakı xaltaya bağlanmış ip kimi anlamaq olur. “Qoyma! Qoyma!” təkrarlanan sözləri ovçuların nitqində “ovu buraxma” mənasında feilin əmr şəklində işlədilmiş ifadədir. “Dolamaca” sözü “dolama”, “dolanbac” mənasındadır.

¹¹⁵ Soylamadakı “ılğar” sözü “hücum, basqın” (R, Ic, 2h, s. 1378), “bargir” – “yükdaşıyan, yükçəkən” (ƏFSL, Ic, s. 31), “satanlı” – “bacaqlı, qıçlı” (R, IVc, 1h, s. 377) mənasındadır. “Dəgirmicə sarğılı” birləşməsi atın arxa ayaqlarının üstündəki yuvarlaq, dəyirmi yerlə bağlı deyilib. “Sağrı” sözü DQK-da insanın buddan yuxarı arxa hissəsi mənasında işlənilib: “Nə gəlirsə, bənim sağrıma gəlsün,” – deyü əlin götünə urur, yənin aña, sağrısın ərinə döndərir” (D-9, 8-10).

GY müəllifləri “qolanına dobdolu” birləşməsinə “kulanına dübədülü” kimi oxuyaraq, “kulan” sözünü “iki-üç yaşında day”, yəni “at balası”, “dübədülü” sözünü isə fars mənşəli leksik vahid kimi “ikisi bi arada, ikisi birlikdə, ikilikdə” mənasında açıqlamışlar (s. 208, 243, 262). Araşdırma göstərir ki, “qolan” sözü əksər türk dillərində yəhəri qarnın altından bağlamaq üçün istifadə olunan qayıq mənasında (MK, Ic, s. 401; R, IIc, 1h, s. 589) işlənir. DQK-da eyni anlamda rast gəlinir: “Qolañını çəkdi, sıçradı arqasına bindi” (D-276, 8-9). Ekici və Azmun doğru olaraq bu sözü götürmüşlər (EM, s. 63, 170; YA, s. 37, 96). Soylama mətnindən göründüyü kimi, burada bədöy atların xarici görünüşü təsvir olunub. “Qolanına dopdolu” ifadəsi yaxşı bəsləndiyinə görə yəhər qayıqna sığmayan olduqca dolu, kök atlar səciyyəli ifadədir.

suhar oqlara ər qadansa,
⁷sür cidalar süsüləndə cibir keçsə,
 qara polad sav qılıclar ⁸çalınanda qan şorlasa,
 qoç alınlı igidlər qol-bud olsa, ⁹yerə düşsə,
 eylə dəmdə gözi qanlı, dəmür donlu,
 ölümündəñ ¹⁰qorxmaz mərd igidüñ
 günü doğar, günü doğar.¹¹⁶
 Günün ¹¹doğsuñ, işün onsuñ!¹¹⁷
 Bir Allahdañ keçəñ günün ¹²keçübdür.
 Gələñ günün, Dədəm der, xeyrə dönüñ!

* * *

18 ¹Sarpca-sarpca gedəñ yerdə mərd igidə bir gün olur yağı darar¹¹⁸.

²Sarp sügülr¹¹⁹ yavuzı dalaşuqda köks dələr.¹²⁰

³Aqca tozlu qatı yaylar yavuzı çəkicək bilək omrar¹²¹.

¹¹⁶ Soylamada “aşan yer” – bir tərəfdən digər tərəfə keçilən yer, aşılan yer mənasında işlədilib. Ərəb mənşəli “canib” sözü “yan, tərəf, cəhət” mənasındadır (ƏFSL, Ic, s. 80).

GY və YA nəşrlərində nəşrlərində “kernay” (GY, s. 208; YA, s.37), Ekici nəşrində isə “kerrenaylar” şəklində oxunan “gərənay” sözü uzun boru formalı nəfəsli musiqi alətinin fars dilindən alınma adıdır. Ə. Qaracadağının göstərilən əlyazmasında “gərənay” formasında işlədilmişdir:

Carçılar çığırsır, gərənay bozlar,
 Ərəb atlar macal tapmaz qaşana.
 Bunda baş götürmək hesaba keçməz,
 Qoç igiddə yara gərək nişana.

(Koroğlu 1956: 422).

Biz də yazının qələmə alındığı dövrlə yaxınlığını nəzərə alaraq bu varinatı saxladıq.

Görünür, sonradan işləklik qazanmış “gərənay” sözü DQK-da sadəcə “boru” sözü ilə verilib: “Gumbur-gumbur naqaralar döğüldi, burması altun tuc borılar çalındı” (D-63, 5-6).

“Bozlan-“ feili gərənayların uca səslə çalınmasını bildirir. “Suhar” sözü oxun bir növünü səciyyələndirən (GY, s. 277; YA, s. 100) sözdürsə, “qadan-“ feili “sancılmaq” (R, IIc, 1h, s. 310) mənasındadır ki, GY-da “saplanmaq, soxulmaq” (s. 257), YA-da “mıxlanmaq, sancılmaq” (s. 95), EM-də “dayanmaq (s. 209) anlamlarında açıqlanmışdır. “Süsül-“ feili Kaşğari lüğətində “vurmaq, sancmaq” mənasında işlənmiş “süs-“ feilinə (MK, IIc, s. 289) -ül məchul növ şəkilçisinin artırılması ilə düzələrək “sancılmaq” mənasını ifadə edib. “Cibir” sözü Azmun tərəfindən “cibir” şəklində oxunaraq “parlaq” anlamında açıqlanıb (YA, s.37, 910). GY müəllifləri isə “çibir” şəklində transkripsiya etdikləri bu sözü monqol “sigür” sözü ilə əlaqələndirərək, bəzi mənbələrdə göstərdiyi kimi, “süngü ucundakı dəmir” mənasında izah etmişlər (GY, s. 208, 237). Ekici kontekstdən çıxış edərək “çevik” mənasında izah etmişdir (EM, s. 207). Əlyazmanın 23-4, 52-4 sətirindəki işlənilmə məqamları GY müəlliflərinin daha düzgün açıqlama verdiklərini üzə çıxarır ki, biz də bu oxunuşla tam razılaşıırıq.

¹¹⁷ “Onsuñ” feili “düz gəlsin, yaxşı olsun” mənasındadır ki, DQK-da da sağır nunla yazılmaqla eyni anlamda işlədilmişdir: “Allah-Allah deməyincə işlər oñmaz” (D-2, 11).

¹¹⁸ “Sarpca-sarpca gedəñ yer” ifadəsi “gedilməsi çətin, sərt olan yer”, “yağı darar” isə “düşmən daraşar” mənasındadır.

¹¹⁹ Haşiyədə: *süğü*: cida.

Ekici “süñü” variantında verib (EM, s. 65). Biz əlyazmada ñ səsinin nun və kaf hərfi birləşmələri ilə verilməsindən çıxış edərək, kaf yazılmış sözləri “g” ilə verməyi məqsəduyğun saydıq.

¹²⁰ “Yavuz” sözü “pis, fəna” (MK, IV, 663), “dalaşuq” – “dava-dalaş”, “vuruşma” mənasındadır.

¹²¹ Cümlədəki “aqca tozlu” birləşməsi yayın üzərinə sarıyan “ağ sırım” mənasındadır. DQK-da ada eyni anlamda işlədilib:

Yigidiñ gözi bir dəñiz qulunı boz ayğırı tutdı, bir də altı pərli gürzi, bir də ağ tozlu yayı tutdı (D-72, 9-11).

Ağca tozlu qatı yaylar tartısaydıq (D-247, 7-8).

“Omur” feilini Azmun və Ekici “umrar” fonetik variantında oxuyaraq biri “yumurur”, digəri isə “şişər” sözü ilə izah etmişlər (YA, s. 38, 101; EM, s. 65, 171). GY müəllifləri isə bu sözün “qırmaq” mənası bildiren “omur-“ feilinin (-ar qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisidir) səsdüşümünə uğramış forması kimi oxuyub izah

Üç yeləkli ⁴ suhar oqlar yavuzı gənimə dəgicəgiz
yürək yarar, qan bürküdür, ər movaldur¹²².

⁵Qara polad sav qılıcuñ yavuzı çalınacaq
baş ügtürür, ⁶sügsün bölər.¹²³

Ala qalxan yavuzı quytulanañ quytusunda ⁷əri saxlar.

Şahi-sunqar qanatınuñ ⁸uc yeləgi yetişmədin

ala bulut altına özin çəkər,

yağırnısı¹²⁴ ⁹üstinə gün doğurdur,

arı cahan yüzünə göz gəzdürür, baxı¹⁰ baxır,

uca gög yüzündəñ yer yüzünə kıljayub gəlür,

bir bölücək¹²⁵ ¹¹çay quşına tufan salur,

biricügin alubanı gök tərənün ¹²üstünə basar-qonar,

qaynaqınuñ ucında qan çilədür,

edirlər (GY, s. 209, 269). Bəzi türk dillərində “omur-”, bəzilərlərində isə “umır-” fonetik variantında qeyd edilmiş bu söz “qoparmaq, qırmaq” mənasındadır (R, Ic, 1h, s. 1168, 1791).

¹²² Azmun “muvaldur”, Ekici “mavalur” şəklində oxuyub (YA, s. 38; EM, s. 65). Kaşğari lüğətində “muş balası muyavu toğar = pişik balası miyoldayaraq doğar” məsəlində verildiyi kimi (MK, II c, 42-43), pişiyə məxsus səslənmə prosesini bildiren “muvalmaq” feilinin burada uyğun düşmədiyini düşünürük. Xalq arasında “ağrıdan mal kimi böyürmək” deyiminə istinad edərək “movaldur” oxunuşunu seçməli olduq; “mo” malın çıxardığı səsi bildirir. GY nəşirləri də dil faktına eyni baxımdan yanaşaraq bu varianta üstünlük vermişlər (GY, s. 209, 266).

¹²³ GY-da “üktür- (-ür indiki zaman şəkilçisidir) oxunaraq “əzilmək” mənasında (s. 209, 282) izah olunur. Azmun isə sözün yazılış xətası olduğunu düşünərək, kontekstə əsasən onu “(baş) götürür” kimi verir (YA, s. 38). Ekici “öğütürür” şəklində oxuyur və “əzmək, qoparmaq” mənasında açıqlayır (EM, s. 65, 210). Biz isə “yelləmək” mənalı “üçür-”, “çevirmək” mənalı “ügür-” və “fırlanmağa, çevrilməyə məcbur etmək” mənalı “üçürt-” feilindən çıxış edərək (R, Ic, 2h, s. 1809, 1811) göstərilən oxunuşu seçim etdik.

“Sügsün” sözü GY müəllifləri tərəfindən “ənsə” mənasında açıqlanmışdır (s. 277). Xalq danışığı dilində “ənsə” “başın arxa hissəsi” və “boyun” mənasında işlənir (ADDL, s. 163). “Sügsün” sözü isə hazırda “süysün” fonetik variantında işlənilməklə “onurğa sümüyünün boyunla birləşdiyi yer” mənasını (ADDL, s. 353) ifadə edir ki, verilən cümlədə də həmin anlamı daşıyır. Azmun “süksün” şəklində oxuyaraq “boyun” mənasında çevirib (YA, s. 38, 74). Ekici “süksün” kimi oxuduğu bu sözü “boynun arxa qismi, boyun kökü, ənsə” anlamlarında izah edir (EM, s. 65, 211).

¹²⁴ Azmun “yağırnısı” oxunuş variantında yazılmış bu sözü əslinə uyğun şəkildə verir (YA, s. 38). Tərtib etdiyi sözlükdə isə başlanğıc formasını “arxa, sırt” mənasında “yağırnı” kimi göstərsə də, düzgün olaraq qeyd edir ki, bu söz məntdə **yağırnı** şəklində istifadə olunmuş və sonuna mənsubiyyət şəkilçisi gətirilmişdir (YA, s. 102). GY müəllifləri isə “yağırnısı” kimi oxuyaraq, “yağırnı” başlanğıc formasında “sırt, sırtın yuxarı kürək bölümü, kürək sümüyü” mənasında izah etmişlər (s. 283). Ekici “yağırnısı” kimi oxuyur və tərtib etdiyi sözlükdə sözün başlanğıc formasını “yağrı” kimi göstərir (EM, s. 65, 212). Kaşğari sözlüyündə “kürəyinə vurmaq” mənasında verilmiş “yağırnı-” feilinin (MK, IIIc, s. 301) morphem tərkibi göstərir ki, sözün kökü “kürək” mənası daşıyan “yağırnı” ismidir. “Yağırnı” sözü “kürək sümüyü” mənasında Əbu Həyyan lüğətində (ƏB, s. 55), “kürək, bel – bədənin arxa hissəsi” mənasında İbn Mühənnə lüğətində (İM, s. 148) verilmişdir. “Yağırnı” sözü DQK-da eyni mənada işlənmişdir:

Yağırnında qalqan oynar yayası olur. (D-176, 1-2)

Yağırnında qalqan oynar yayasınıñ,

Qadir qorsa, başın kəsəyim. (D-176, 11-12)

Dəpəgöziñ yağırnına bir ox urdı. (D-225, 10-11)

Göründüyü kimi, daha çox “yağırnı” səs tərkibində işlədilməsinə baxmayaraq, bu söz yazılışına uyğun olaraq, “yağırnı” formasında transkripsiya edilməlidir. Məsələn burasındadır ki, bəzi türk dialektlərində “kürəyin yuxarı hissəsi” mənasında məhz “yağırnı” sözü işlədilməkdədir (TDEL, s 66).

¹²⁵ “Dəstə” mənasında işlənən “bölük” sözünə (MK, Ic, s. 386) -çək kiçiltmə şəkilçisinin artırılması nəticəsində -k- samitinin düşməsi yolu ilə yaranıb. Söz sonunda bu cür səs düşümünə DQK-da da dəfələrlə rast gəlinir. Məsələn:

On ikicə süñücügüñ urun olmuş, yıqşır axı! (D-27, 5)

Bıycağı qararmış yigitləri çox yemişəm,

Yigitlikləri tutdı ola, gözüm, səni? (D-233, 7-9) və s.

¹³tömçüqımuñ ucında tük tozadur,
qaba döşdəñ sökübeni ¹⁴tüm yürəgi yem yemlənür.
Ac qarçıqay yavuzı tabl-bazi **19** ¹çalında
yasdı göllər qıyısındañ sona qapar. ¹²⁶
Alaca ²laçın yavuzı qaz uşadur ¹²⁷.
Boz ütəlgi yavuzı ağır ³çaylar qıyısındañ hoqqar alur,
çölcə yerdə ceyran yıxar. ¹²⁸
⁴Yügürük qırqı yavuzı fərə bildirçin alur,
avın yüzə ⁵yetürür.
Ala qaplan yavuzı sadaq beli qabarmadın
⁶altmış arşun sarı qaya yalçınında yer yerlənür,
qara bulut ⁷ötəndə gümür-gümür gümürdənür,
üstin ala bədrli ay gələndə ⁸sıçramaqa həmlələnür,
quyruqını görəndə sezirgənür,
uca yerdə ⁹qır təkə ilə qızıl keyigi marıxda alur,
incə beldəñ sındırur,
¹⁰gök pəncəsi arasına ət doldurur.
Acıqlı aslan ¹¹yavuzı qarıları qabarmadın
aran sazuñ, gur meşənuñ ¹²kolında ¹²⁹dünək salur, yer yerlənür,

¹²⁶ Bu cümlədəki “qarçıqay” sözü İbn Mühənnə lüğətində “toğan quşu”, Radlov lüğətində isə “qırğı” mənasında açıqlanmışdır (İM, s. 110; R, II, s. 204). Müasir dilimizdə “qızılquş” sözü ilə əvəzlənmiş “qarçıqay” sözü səslərin yerdəyişməsi ilə “qarıçqay/qarıçğay” fonetik variantlarında klassik sənətkarlarımızın əsərlərində də rast gəlinir:

Ey qəbaya-səbz ilən sərvəsərfrazım mənüm,
Qarıçğay saçlu, laçın gözlü şəhbazım mənüm. (Kışvəri 2004: 65)

Ağzı xeyir sözlüm, dili diləklim,
Tər qollum, ağ əllim, gümüş biləklim,
Qarıçqay cilvəlim, tavus bəzəklim,
Libası əlvənım neçün gəlmədi? (Vaqif 2004:39)

GY nəşirləri “göllər” sözünü “kollar” kimi oxumuşlar (GY, s. 209). Məlumdur ki, sona göldə məskən salar, göldə üzər. Alıcı qarçıqay quşu da sonanı geniş, yaygın, düz (“yasdı” sözü bu mənədadır) göllər kənarında ovlayar. Azmun və Ekici “sona” sözünü “suna” kimi oxusalar da, “göllər” sözünü kontekstə uyğun vermişdir (YA, s. 38; EM, s. 67).

Soylamadakı “yasdı” sözü Kaşğari lüğətində “yasdı, əngin” mənasında şərh olunan “yasul” sözü ilə (MK, Ic, s. 25) kökdəşdir.

¹²⁷ GY müəllifləri sözü “üşədür” kimi oxumuş və “qorxutmaq” anlamında izah etmişlər (GY, s. 209, 282). Azmun və Ekici isə göstərilən şəkildə verməklə “parçalayıb kəcilmək”, “parçalamaq” mənasında açıqlamışlar (YA, s. 39, 101; EM, s. 67, 171). Demək olar ki, eyni mənada “uvsat-” səs tərkibində başlıca gətirilən bu sözün “uşat-” variantını M. Kaşğari daha doğru hesab etmişdir (MK, Ic, s. 193). Araşdırma göstərir ki, “parçalanmaq, kəcildilmək, xırdalanmaq, ovulmaq” mənalı “uşan-” feili kimi “uşat-” feili də “kəcilmək” anlamını verən “uşa-” feilindən düzəlmişdir (İM, s. 146). Kontekstdə “parçalayır” mənasındadır. Xətayinin dilində də eyni mənada rast gəlinir:

Məcnun çanağın uşatdı Leyli,
Bil kim, var idi onunla meyli. (Xətayi 2005: 273)

¹²⁸ Cümlədəki alıcı quşların bir növünü adlandıran “ütəlgi” sözün Azmun və Ekici “ötəlgi” kimi oxumuşlar (YA, s. 38; EM, s. 67). “Ütəlgi” sözü “ley” mənasında xalq danışq dilində indi də işlənilməkdədir (ADDL, s. 526). Balıq ovlayan quş növü kimi səciyyələndirilən “hoqqar” sözü GY və EM-də “hokkar” (GY, s. 209; EM, s. 67), Azmun oxunuşunda isə “hakkar” şəklində (YA, s. 38) verilmişdir.

¹²⁹ Əski yazılışda “kol” və “göl” sözləri eyni formada yazılsa da, onların fərqləndirilməsi kontekstdə işlənilmə məqamları nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir. Aydınır ki, aslan, qaplan meşə kollarının arxasında

ilxılardañ salla urar, ¹³at ayırır, ayqır dutar,
 alın-başı üstündəñ kürələr¹³⁰, aşrı¹⁴salur,
 ət yeməyüb, sümügündəñ sındırmayub
 yal dibindəñ **20**¹sökübəni su yerinə qan sömürür.

Qurt ənigi yavuzı altı ²ayluqına yetişəndə ər kimi olur.

Qarıların döşəyübən qarda yatar,
³aqca qoyun izin ələ alur,
 altmış aqac yolları dündə yortar,
 yarı⁴gəcə məhəlində¹³¹ yanı bərkəcə daş ağıluñ qıyın sökər,
 qartal ögəc⁵semizini qarpar dutar,
 qaba boynı gücünə sərlənür¹³²,
 dörd yanındañ ⁶azuların sav baturur,
 boynı yoqun türk oğlını dün hayırdur,
⁷qara köpək it oğlına gəvğa salur,
 qara dərə quytusına dolandurur,
⁸siñir çəkər, öpkə deşər,

“Qoyma-qoyma!” dəmində qara bağır, yağlı ⁹quyruq xarp-xarp utar.

Çaluq atlar yavuzına çər ¹⁰uğrasuñ!¹³³

Gəvğa günü yoldan çıkar,

iyəsini çinqır təpər¹³⁴,

yerə urar, ¹¹salur gedər.

Yayaq olsa, bir igid çoq səgirtsə,

aqıl ¹²azar, bilik çaşar.

Yağlı-yüzlü yeyəndə köñül bükər.

¹³Yamaqlı don geyəndə, Haq Taala göstərməsüñ, çigin çökər.

¹⁴Saqınıb-saqınıb söz söyləşəñ ulu bəglər yamacında¹³⁵ iş **21**¹bitirür.

özünə yer eləyib ovlayacağı heyvanı baxışları ilə izləyir. On görə də Ekicinin bu sözü “göl” kimi oxuması (EM, s. 67) özünü doğrultmur.

¹³⁰ Bu söz “cəld qaldırıb başdan atmaq” mənasındadır (GY, 257).

¹³¹ Ərəb dilindən götürülmüş bu söz “məqam” mənasındadır (ƏFSL, IIc, s. 29). GY-da “mahallında” (s. 209), YA-da isə “mahal(l)ında” (s. 39), EM-də “mahallinde” (s. 69) oxunuşunda verilmişdir.

¹³² GY müəllifləri bu sözü “sıyarlanur” şəklində oxuyub, türk dialektlərində işlənən “sınarlan-, sınarlan-” feilləri ilə əlaqələndirməklə “söykənmək, güvənmək, sığınmaq” mənasında açıqlamışlar (GY, s. 209, 275). Azmun “seyirlənür” variantında oxuyaraq, mənasını “hərəkət edər” feili ilə izah edir (YA, s. 39, 74). Ekici “seyirlənür” variantında oxuyub “bakınır” (seyr edir) anlamında verir (EM, s. 69, 172). Soylamada qurdun (canavarın) ələ keçirdiyi qoyunu parçalaması təsvirini tapmışdır. Fikrimizcə, burada qurdun qoyunu tutduqdan sonra yoğun boynunun gücü hesabına onu səbrlə saxlamasından söz açılır. Sözü “sər-” feil kökü və ondan düzəlmiş “sərin-” forması Kaşğari lüğətində “dözmək, səbr etmək” mənasında (MK, Ic, s. 36; IVc, s. 450) qeydə alınmışdır. Bu kökdən düzəlmiş “sərin-” və “səril-” feilləri isə “qarşı durmaq, möhkəm dayanmaq, dözmək” mənasında “Qutadqu bilig”də işlədilmişdir (Yusif Xas Hacib 2006: 1227; QTS, s. 496). Cümlədəki “sərlən-” feili həmin kökdən -lə (//-ələ) və -n şəkilçiləri ilə düzəlmiş söz olmalıdır.

¹³³ Bu cümlədəki “çaluq” sözü hazırda da xalq danışığı dilində yerində sakit dayanmayan “narahət” (ADDL, s. 87), “çər” sözü isə “azar” mənasında işlədilməkdədir. Müasir dilimizdə “tərləmiş atı sulamaq nəticəsində onda əmələ gələn revmatizm iltibahı” anlamında işlənən bu söz, görünür, Əbu Həyyan lüğətində “xəstəlik, bəla” anlamında işlənmiş “çor” sözünün (ƏH, s. 31) incə saitlə deyiliş variantıdır. Ekici bu sözü “xəstəlik” mənası verən “hapar” sözü kimi oxuyub (EM, s. 69, 209). Ekici feilin əmr şəkli ilə tamamlanan bu cümləni müasirləşdirərkən istər leksik tərkib, istər qrammatik ifadə baxımından fərqli şəkildə açıqlayır: “Hırçın atlar yavuzuna damga vursan...” (EM, s.173). Əslində isə fikir çox sadədir: Çalıq, yəni yerində sakit dayanmayan atlar xəstəliyə tutulsun!

¹³⁴ “Çımxırıb, yəni uca səslə kişnəyib sahibini üstündən tərpedər, oynadar” mənasındadır.

¹³⁵ Artıq bu məqamda “yamac” sözü “yan, qarşı” mənasındadır ki, nədənsə, Azmun “zirvə, yüksək mövqə”

Saqınmayub söz söyləşəñ, Dədəm der, ²soñra utanur, geri oturur.

* * *

³Yalayuban gün doğarsa, bulut qoymaz.

Savaş günü ⁴hamı igid ər olaydı, yeg olaydı.

İləricə ⁵səgirtməgə çəq igiddə yürək olmaz. ¹³⁶

Hamı atlar aq ⁶alaca ¹³⁷ meydanda səgirtsəydi. Ol meydanda qısqa belli, dar ⁷arxalı, alma gözli, maral əñsəli, maxməl ¹³⁸ tükli, səmən ¹³⁹ kəküllü, tasma ¹⁴⁰ boynlu, ⁸təppəsindəñ dik qulaqlı, dəgirmi sağrılu, geñ kökslü, ⁹geñ satanlı, aşuqı ¹⁴¹ uzun, soy dırnağ, dik baxıncaq ¹⁴² ¹⁰bədəv vardır. Yanaşanda, qıçqıranda ögcə gəlür, ögcil alur. ¹⁴³ Ər əlindən ¹¹cilav darta, köpük saçar, daban qızar, göz çözlür, dağ gözədür. ¹⁴⁴ ¹²İyəsüni sağındıqı yerlərinə yetürür. ¹⁴⁵ Ol meydandañ çıxar ¹³qoymaz.

Arı atlas, samur kürki hamı igid çigin ala **22** ¹geysəydi. Çəq igidüñ güci yetməz, çəq igidüñ güci ²yetər, əli varmaz.

Aqca burclı qalaların üstinə varı ¹⁴⁶ ³bəglər varsaydı, dögə-dögə gənimindəñ ol qalanı alsaydı. ⁴Ol qalanuñ sağında-solunda uçurumu var, varmaq ⁵olmaz. Barusunda kamandarı urar, qoymaz. İcindəki sərdarı ⁶cəhdin eylər, gəniminə qala verməz.

Ol qalanuñ üstinə varañ ⁷igid necə gərək?

Günlük yerdə görünəndə al ordulu, öləñ ⁸yerdəñ öləñ yerə tikiləndə bargah evli ¹⁴⁷, atlas ilən yapılanda ⁹geñ saybanlı, aşrı-aşrı çəkiləndə bol tənablı ¹⁴⁸, “Yeri, ¹⁰gətür” deyəndə ötkün

anlamında izah etmişdir (YA, s. 103). DQK-da da “qarşı, yan” mənasında rast gəlinir:

Boyu uzun Burla xatun oğlunuñ yamacına gəldi. (D-52, 4-5)

Məgər bir gün köprisinin yamacında bir bölük oba qonmuş idi. (D-155, 8-9).

¹³⁶ “İləri səgirtmək” – “irəli çapmaq” mənasındadır.

¹³⁷ Azmun “alaca” sözünü mübahisəli sayaraq mötərizədə sual işarəsi qoymaqla “(?olca)” kimi oxuyub (YA, s. 40).

¹³⁸ Müasir dilimizdə “məxmər” fonetik variantında işlənməkdə olan bu söz “yumşaq, parlaq parça” anlamındadır (ADİL, IIIc, s. 327). Ekici digər nəşirlərdən fərqli olaraq, bu sözü “məhmül” (h hərfi x səsini ifadə edir) kimi oxuyub, “gözəl” mənasında açıqlayır (EM, s. 71, 210).

¹³⁹ Yasəmən çiçəyi

¹⁴⁰ “Tasma” – atın boynuna bağlanan halqa, bağ anlamındadır. Bu söz müəyyən mənə dəyişikliyinə uğrayaraq “çarığa keçirilən bağ” mənasında şivələrimizdə işlənilməkdədir (ADDL, s. 482).

¹⁴¹ “Aşuq” sözü “diz qapaqlarının oynaq sümüyü” mənasındadır.

¹⁴² Dialektlərimizdə “bağancağ” fonetik variantında heyvanların, o cümlədən atın ayaqlarında olan buğum, yaxud qıçların bədənə birləşdiyi yer mənasında işlənilən (ADDL, s. 35) bu sözü nəşirlər düzgün açıqlamayıblar. Belə ki, Ekici “dik baxıncaq” birləşməsinə “dik duran” kimi çevirmiş (EM, s. 134), GY nəşirləri “baxıncaq” sözünü “nişangah(?)”, atın iki qulağının arası” (s. 232), Azmun isə “baxınca” mənasında (YA, s. 90) açıqlamışlar.

¹⁴³ “Ögcə” sözü “öncə”, “öncil” sözü “öndə, qabaqda gedən” mənasındadır.

¹⁴⁴ Bu cümlədəki “cilav” sözü “cilov” variantında “atı idarə etmək üçün ağzına keçirilən qayış” mənasında indi də işlənilməkdədir (ADİL, Ic, s. 420). GY nəşirləri “cilav” kimi oxuyaraq “dizgin” (s. 210, 237) kimi mənalandırmışlar. “Cilav darta” birləşməsinə Ekici “ciladur ter” kimi oxuyub “tərləyir” mənasında (EM, s. 71, 174) izah edirsə, Azmun “cilov-dar” və “ter” sözləri kimi oxuyur (YA, s. 40, 75). Ayındır ki, döyüş atını səciyyələndirən bu cümlədə atın müsbət cəhətləri, o cümlədən sahibinin əlindən cilov dartması göstərilib.

Atın gözünü geniş açması ilə bağlı işlənilmiş “çözlür” sözünü Ekici “gözlərini fırlar” anlamında (EM, s. 174) vermişdir. GY nəşirləri bu sözü “çerelür” kimi oxuyub “gözləri geniş açıb baxmaq” (s. 210, 238), Azmun isə “çıralur” variantında oxuyub “açılır” mənasında şərh edir (YA, s. 40, 75).

“Dağ gözədür” – “dağı göz altına alıb yönəlir” mənasındadır.

¹⁴⁵ Yiyəsini düşündüyü (nəzərdə tutduğu) yerlərə çatdırır.

¹⁴⁶ “Varı” sözü “bütün” mənasındadır.

¹⁴⁷ Azmun cümlənin [al ordulu olan yerden] kimi oxuduğu hissəsini mötərizəyə almaqla artıq olduğunu, atıldığı zaman anlaşıldığını düşünür (YA, s.41). Ekici “üleş” kimi oxuyaraq “ova, bozkır” anlamında izah edir (EM, s.

sözli, hay demədin baş gətürür yüz ¹¹cəlladlı, çaluq atlar yavaşdır miraxurlı, çalxananda yağ tökülür, ¹²şiləndə¹⁴⁹ bol nemətli, qadir Tarı kölgəsi səksən min ¹³İç Oğuzuñ, toqsan min Daş Oğuzuñ padşahı ¹⁴Bayındır padşah kimi dövlətli olsa;

Andın ötə varanda dayansa, **23** ¹bərk qalalara ögcə dəgəñ, dəgdügi igidlərə hörmət edəñ, dəgməyəñ ²qavatlara¹⁵⁰ qan utdurub cəza verəñ, salur, eymür bəglərinüñ ³tüm yürəgi, salxum-salxum sügüli¹⁵¹, qoñur atı pərçəmli, qaynar dəñiz ⁴qursaqlı, qara polad yalmanı, sür cidanuñ cibiri, qatı ⁵yaylar qəbzəsi, suhar oqlar peykanı, dom¹⁵² şeşpərlər dögdüsü, al qayada ⁶ala qaplan əniginüñ diskirgəni¹⁵³, gur meşəniñ kollarında ⁷qaqan aslan əniginüñ högürgəni¹⁵⁴, qayış dilli ⁸qurt əniginüñ qarquncısı¹⁵⁵, Savalan dağı yaylaqlı, Sarıqamış ⁹qışlaqlı, səksən min ər heybətli, Adərbaycan ləngəri, İslam ¹⁰dini qüvvəti, qoñur atlı, çaqmur gözli¹⁵⁶, salur yegi, eymür görki, zülqədir ¹¹dələsi, padşahuñ vəkili Ulaş oğlu Ğazan kimi ¹²səadətli gərək.

Andağn ötə varanda Xınalınuñ gədigindəñ ¹³dünlə köçəñ, qızılca kənd Təbrizdə at nalladañ, Aras iləñ ¹⁴Kür suyunı tilib keçəñ, keçdügündə Müşkir iləñ Qubaya talan salañ, **24** ¹Şirvan iləñ Şamaxını ölkələneñ, Min qışlaquñ ²içinə ürkü salañ, Ləzgiylən Dağıstana tufan ³salañ, Dəmürqapu Dərbəndi tərüb alañ, tərpdüginde ğənimindəñ ⁴qayıtmayañ, yarma qabaq cidasınuñ ucında ər böğürdəñ, ⁵Qımuq iləñ Qaytaquñ ödin yarañ, Şah dağınıñ ⁶üstində sayban gərəñ, Samur çayun üstində ⁷içki qurañ, Qarasudañ, Qubadan qış günləri yañıl alma ⁸əl üstində məzə gələñ, Tabarsaran sultanı, qalın Bayat ⁹aqası, divan bəgi Ğıyan oğlu Dəli Dundar kimi bahadır olsa¹⁵⁷;

73, 212). GY-da göstərilən variantda verilib və “çəmənlik, çəmənli olan yer” mənasında açıqlanıb (GY, s. 210, 270). Radlov sözlüyündə bu söz “çöl, çəmənlik” mənasında göstərilib (R, Ic, 2h, s. 1246). Burada “tikləndə” sözü DQK-da olduğu kimi, “qurulanda” anlamındadır:

Ağ ban evim dikiləndə yurdu qalmış (D-44, 7).

¹⁴⁸ “Tənablı” sözü “ip, örkən” mənasında işlənən “tənab” sözündən (ƏFSL, IIc, s. 376) düzəlib.

¹⁴⁹ Ekici “şiləndə” sözünü “şilanında” kimi oxuyaraq, “şölən” (yəni qonaqlıq) mənasında açıqlayıb (EM, s. 73, 211). GY-da eyni anlamda (ziyafət) açıqlansa da, “şiləndə” kimi oxunub (s. 210, 278). DQK-da eyni mənada “şülən/şölən” variantında işlənib:

Şüləniñdə qırduğun qoyunuñ

O zalım qırdı ola, qardaş? (D-223, 3-4).

Azmun tamamilə fərqli şəkildə – “şaylananda” feili bağlama formasında oxusa da, tərtib etdiyi sözlükdə “şaylan” kökünü “ziyafət” mənasında izah edib (YA, s. 41, 100).

¹⁵⁰ “Qavat” sözü “alçaq, dəyyus” mənasında işlədilən təhqiredici sözdür. DQK-d da eyni anlamda işlədilə:

“Mərə dayələr, bu qavat oğlu qavat mizə ərlikmi göstərir?” – dedi. (D-76, 12-13).

Mərə qavatlar, nə ağlarsız? (D-155, 13).

¹⁵¹ Haşiyədə: *süğü*: cida, nizə mənasında.

“Qavat” sözü “alçaq, dəyyus” mənasında işlədilən təhqiredici sözdür. DQK-d da eyni anlamda işlədilə:

“Mərə dayələr, bu qavat oğlu qavat mizə ərlikmi göstərir?” – dedi. (D-76, 12-13).

Mərə qavatlar, nə ağlarsız? (D-155, 13).

¹⁵¹ Haşiyədə: *süğü*: cida, nizə mənasında

¹⁵² Ekici eyni şəkildə oxuyaraq “yuvarlaq” mənasında izah edir (EM, s. 75, 208). Azmun “dom” kimi verdiyi bu sözü “güclü, sağlam” anlamında şərh edir (YA, s. 41, 92). GY müəllifləri isə “dem” şəkildə transkripsiya edib “kəskin” anlamında açıqlayırlar (s. 210, 241). Şeşpərin – topuzun yumru, yuvarlaq formada olmasını nəzərə alıqda Ekici yozumu daha inandırıcı görünür.

¹⁵³ Bu söz müasir dilimizdə s-k səsyerdəyişməsi yolu ilə “hürkütmək, qorxutmaq, xoflandırmaq, səksəndirmək” mənasında işlənməkdə olan “diksinmək” (ADİL, I c, s. 622) feili ilə kökdəş olan “diksir-” feilindən -gən şəkilçisi ilə düzəlmiş sifətdir (müq. et: deyingən, sürüşkən və s.)

¹⁵⁴ -gən şəkilçisi ilə “hökür-” (bağırmaq, kükrəmək) feilindən düzəlmiş söz olmalıdır.

¹⁵⁵ “Qapqunç” sözü “qap-” feilindən -qun və -çu şəkilçilərinin artırılması ilə düzələrkə “tutan, ələ keçirən” anlamında işlənməşdir.

¹⁵⁶ “Çaqmur” sözü gözün rəngini bildirən “parlaq göy” mənasındadır.

¹⁵⁷ Soylamanın mətnindən görüldüyü kimi, bütün yer adları Azərbaycanla bağlıdır.

¹⁰ Andañ ötə varanda Hələbi alaň, Şamı alaň, altun ¹¹taxt Misirdə sultan olaň, Şam atlı, Şam bədəvli, ik ¹²yaylı, xədəng oqlı, çapa girsə, çalumlu, çal qaraquş qaynaqlı, ¹³qara bürgüt sıfatlı, yatmaz-uymaz dövlətli, sərhədlərüñ ¹⁴yamacı, qalalruñ kilidi, elçilərüñ cəvabı, çöl yerlərüñ **25** ¹hisarı, yalañaclar geynəgi, borçlılaruñ xərcügi, ada-basa ²yeriyəndə heybətində yer omrulaň, ğəniminə heybət iləñ ³baxanda yürək yaraň, ayağını üzəngüyə basanda toquz ⁴tümən Gürcüstana ürkü salaň, ululanduca əmmi ⁵Ğazan ilə atası Qara Günəyə ümid olaň, böyüduca düşməninüñ ödin ⁶yaraň, qarıduca ğəniminə qan qusduraň, Qalın Oğuz ⁷yügürügi, yekqələm eşikaqası başı Qara Budağ kimi uğurlu ⁸olsa;

Andañ ötə varanda yeddi yoluñ üstində ⁹yatub uyan, ala baydaq cidasına at bağlayaň¹⁵⁸, sallar başı ¹⁰altına qalxan alaň, ğabırqası altına daş döşəyəñ, ¹¹on altı Çanğı bəgi zərbinə qayım duraň, hərəsini bir zərbiñ ¹²yekkə-yekkə atdaň salaň, tanımayub dayısı Ğazanı keşiş deyüb ¹³ağzın sögəñ¹⁵⁹, Qara Budağ iləñ zərbi bərabər gələñ, yegdəñ ¹⁴enmiş, yegdəñ doğmuş, qılıcıyla adımı yeg solatmış¹⁶⁰, **26** ¹padşahın mirğəzəbi, Bəgdilinüñ böyügi, yeglər başı Yegnək ²kimi qılıcına pəhlivan qoçaq olsa;

Andañ ötə varanda ³varubanı Məkkədə peyğəmbərüñ yüzün görəñ, hacı olub Məkkə qıflına ⁴əli keçəñ, gəlibənu Oğuzuñ içində səhəbə olañ, bıyıqlarını¹⁶¹ ⁵yeddi yerdə çalub dügəñ, qalduqını tavulğası arasındañ ⁶qayxı¹⁶² sancañ, hayxıranda bıyıqlarınıñ dibindəñ buğda dənli qan ⁷daşlanañ, qara yerüñ əvrəni, Kürdistanuñ böyügi, ⁸Börə Dostuñ aqası, Ucan xanuñ yavrusı, ölümünü ⁹saymayañ Əmən kimi qahırlı olsa;

Andañ ötə varanda Bayındır ¹⁰padşahdañ Bican padşaha elçi gedəñ, Alay xan ilə ¹¹Bulay xanuñ Bəlx ilə Buxarada başın kəsəñ, Qır¹⁶³ Barağın ellərini ¹²yetgəc¹⁶⁴ alaň, qayıdışda Bican padşahuñ ğəzəbinə düşübəni ¹³sitəm çəkəñ, yetmiş yerdə aq əndamı üstinə fitilə¹⁶⁵ qoyaň, ¹⁴qayıdışda Qaplantunuñ gədigində dayısı Qoñur alpuñ boynın uraň¹⁶⁶, **27** ¹qalın

¹⁵⁸ Ekici digər nəşirlərdən fərqli olaraq “yatub” sözündən sonrakı “uyan, ala baydaq” sözlərini “evin ala bıdak” şəklində oxumuşdur (EM, s. 79). Lakin soylamaların mətnində “yatmaz-uymaz” (3-8, 24-13 sətirlərində) yanaşı işlənilməsi göstərilən məqamda məhz “uyan” sözünün verildiyini qüvvətləndirir.

¹⁵⁹ Soylamaların çox-çox sonralar söyləyici ozanların dilindən qələmə alındığını göstərən faktlardan biri də budur ki, DQK-da əksini tapmış daha qədim sözlər eyni səs tərkibli sözlərlə qarışdırılaraq açıqlanmışdır. Belə sözlərdən biri də “keşiş” sözüdür. Əslində Yegnəgin Qazana “əziz, doğma, sevimli dost” mənasında müraciətlə dediyi arxaik “keşiş” sözü artıq ozana bəlli olmadığı üçün belə bir qondarma hadisə qoşmaqla onu əsaslandırmağa çalışmışdır (ətraflı bax: Hacıyev 2019: 108-110).

¹⁶⁰ Bu söz Azmun nəşrində “söylətmış”, GY nəşrində isə “söletmiş” şəklində oxunaraq müasir dilimizdəki “söylətmış” mənasında izah olunmuşdur (YA, s. 4; GY, s. 212). Ekici “sulatmış” variantında oxumaqla soylama parçasını “qılıncla adını yaxşıca yazdırmış” mənasında açıqlamışdır (EM, s. 79, 177). Fikrimizcə, bu söz “ad çıxarmaq, tanımaq” mənasında bəzi türk dillərində işlənən “sola-” feilindən -t şəkilçisi ilə düzəlmiş sözdür. Maraqlıdır ki, “sola” sözü hətta feilin ad korrelyatı kimi “ləqəb, titul” anlamında qeydə alınmışdır (R, IVc, 1h, s. 550-551).

¹⁶¹ Azmun və GY müəllifləri “bıqlarını” şəklində (YA, s. 44; GY, s. 212), Ekici isə göstərilən variantda oxumuşlar (EM, s. 81). DQK-da da “bığ” sözü “bıyıq” kimi işlənmişdir:

Varıban Peyğəmbəriñ yüzünü görən, gəlibəni Oğuzda səhəbəsi olan, acığı tutanda bıyıqlarından qan çıxan, bıyığı qanlı Bükdüz Əmən çapar yetdi, “Çal qılıcıñ, ağam Qazan, yetdim!” – dedi. (D-62, 4-6).

¹⁶² İbn Mühənnə lüğətində “qırağı, kənarı əyilmiş” mənasında izah olunur (İM, s. 111). Bütün nəşirlər bu mənada izah edirlər (Ekici, s. 209; YA, s.96; GY, s. 260).

¹⁶³ GY müəllifləri bu sözün yanlış yazıldığını düşünərək “Kı[l]” variantında vermişlər (s. 212).

¹⁶⁴ Cümlədəki “yetgəc” sözü “yetərək, yetən kimi” mənasında işlənilmişdir.

¹⁶⁵ “Fital” sözü bədənin qanayan və yaxud yaralanmış hissəsi üzərinə qoyulan yumşaq pambıq, yaxud bez parçası mənasındadır

¹⁶⁶ Haşiyədə: dayısı.

Görünür, katib “dayısı” sözünü buraxdığı üçün haşiyədə verməli olub. Mətnin 50-5 sətirində artıq mətn daxilində işlədilib. Ekici və GY nəşirləri bu sözü mətnə daxil ediblər (EM, S. 81; GY, s. 212)

oymaq¹⁶⁷ böyügi, mərəkələr çiçəgi qorçı başı¹⁶⁸ <xan> Afşar kimi ²yeg kamandar oxçı olsa, ol qalaya sibələri¹⁶⁹ yeridür, ³havələlər¹⁷⁰ qaldurur, xəndəklərin doldurur, bu burcındañ ⁴ol burcına yeriş edər, ğənimindəñ ol qalanı bağırdu, ⁵alur qoymaz.

Qarı Dədə uzun yıllar yaşayubañ ⁶soy yetürüb say Oğuzuñ vəsfın qılar olsa, ⁷başa yetürə bilməz.

* * *

⁸Qarşı yatañ qarlı dağa usal baxañ¹⁷¹ aranda qalıbanı ⁹miçəklərə¹⁷² dalanmazmı?

Ayındurı daşqun çaylara usal ¹⁰baxañ iylər-içməz bulanduruq sası suyu sülənməzmi?¹⁷³

¹¹Altındakı minəñ atına usal baxañ yeriş ilğar olanda ¹²əyərçüqünü ¹⁷⁴ arxasına götürməzmi?

Qatı çəkmə şol igidüñ ¹³dabanını kabartmazmı?

Eşigində cüft gavayına¹⁷⁵ usal ¹⁴baxañ aqır kızluq¹⁷⁶ olanda aqır şəhrlər qıyısında “Nan! Nan!” deyüb ²⁸1 çaqırmazmı?

Eşigində sağınına usal baxañ yaz ²günləri qara çanaq¹⁷⁷ götürübəni “Aqca ayran!” deyübəni qonşılara ³gəzinməzmi?

Yükündə kölüginə¹⁷⁸ usal baxañ ellər yurtdañ ⁴köçəndə partalcuqı qara yurduñ buçaqında qaralmazmı?

Ögrənmişcə ⁵öz bəginə usal baxañ özgə bəglər qulluqına gedəndə “Tülüngüsəñ!”¹⁷⁹ ⁶deyübəni döğülməzmi, söğülməzmi?

Haq kitabını oquyanda mollalara ⁷usal baxañ namazsızca haq yerinə qoyulmazmı?

¹⁶⁷ “Oymaq” sözü “oylaq” mənasındadır.

¹⁶⁸ GY müəllifləri “qurçı” variantında oxusalar da, sözü “qorumaq” feili ilə bağlı olan “mühafizə” sözü ilə əlaqələndirmişlər (GY, s. 212, 262). “Qorçı” sözü “qoruyucu dəstə, alay” mənasında işlənmişdir.

¹⁶⁹ Azmun və GY müəllifləri monqol dilindən alınma söz hesab edərək hücum zamanı əsgərlərin özlərini düşmən oxlarından qorumaq üçün istifadə etdigləri sipər anlığında açıqlamışlar (YA, s. 100; GY, s. 276).

¹⁷⁰ Orta əsrlərdə qalaya hücum zamanı atılan oxlardan qorunmaq üçün istifadə olunan qurğu adı olmalıdır.

¹⁷¹ Haşiyədə: *usal*: təhavün və təkasül edüb oyalanmağa derlər. *usal baxar*: yəni səhl sayar və əksük göz ilə baxar.

Ekici və GY nəşrləri “osal” variantında oxumuşlar (EM, s. 83; GY, s. 212). Radlov lüğətində bəzi türk dillərində “qəzəbli, pis, vicdansız” mənalarında işlənən “usal” sözünün qeydə alınmışdır (R, Ic, 1h, s. 1744-1745). Fikrimizcə, bu soylama parçasında “usal” sözü “saymazyana” mənasında işlədilmişdir.

¹⁷² Ekici “qalıbanı miçəklərə” sözlərini “kalbini miçküllərə” şəklində oxuyub (EM, s. 83). Təbii ki, cümlənin “Qarşı yatan qarlı dağa saymazyana baxan aranda qalib miççəyə (ağcaqanada) özünü sançdırmazmı, dişlətməzmi?” mənası bu variantı məqbul saymır.

¹⁷³ Hazırda da “daim yemək üçün başqalarına ağız açmaq” mənasını saxlayan “sülənməzmi” sözünü Ekici və Azmun “sulanmazmı” kimi oxuyublar (EM, s. 83; YA, s. 45).

¹⁷⁴ “Əyər” sözü “yəhər” deməkdir (-cükəz əzizləmə bildirən şəkilçidir).

¹⁷⁵ “Cüft” sözü “əkin” mənasındadır, “gavayın” isə əkinçilik aləti olub torpağı şumlayan kotanın, xışın kəsici hissəsinə deyilən “gavahın” sözünün (ADİL, IIc, s. 213) deyiliş variantıdır.

¹⁷⁶ “Qızlıq” sözü “qıtlıq” anlamında işlədilmişdir. Eyni mənada klassik sənətkarlarımızın dilində də rast gəlinir:

Yedi yıl daxi ki, qızluğ olə,
Ulu-kiçi, ər-övrət buñalə. (Fəqih 1991: 111)

Yedi səmiz sığır – ucuzluq olə,
Ol yedi arıq sığır – qızlıq olə. (Zərir 2006: 63)

Dəgirmənçi qızlıq görməz. (Oğuznamə 1987: 108)

¹⁷⁷ Ağacdən düzəldilən qaba deyilir. Kaşğari həm bu mənada (oğuzca), həm də duzqabı mənasında işləndiyini göstərir (MK, Ic, s. 383). İbn Mühənnə lüğətində gildən hazırlanan xörək qabına deyildiyi qeydə alınmışdır (İM, s. 80).

¹⁷⁸ “Kölük” sözü “yük yüklənən heyvan” mənasında Kaşğari lüğətində də qeyə alınıb (MK, Ic, s. 391).

¹⁷⁹ Azmun Azərbaycan şivələrində indi də “hiyləgər” mənasında işlənən (ADDL, s. 512) bu sözü “tölünkisiñ” variantında oxuyub (YA, s. 45).

Qara ⁸donlu dərvişlərə usal baxaın dar yerdə dərın suda qalanda ⁹“Xızır Nəbi, Xızır İlyas, mədəd, mədəd!” deyübəni çağırmazmı?

Arı dinli, ¹⁰səfa yüzli dost Məhəmmədə usal baxaın asi olub dərğahdaın sürülməzmi?¹⁸⁰

Yeri, gögi yaradaın bir Allaha ¹²usal baxaın, Dədəm der, əcəlsizcə güc ölümə tuş olmazmı?

* * *

¹³Yıla-yalpa toxunanda dəniz günü

Yalçın-yalçın görünür iraq **29** ¹yerdəın baxanda dağ hündürü.¹⁸¹

Yanın basa minilür ²savaş günü at güclüsü.

Yanaşanda, qıçqıranda, ³ön olanda ögcə gəlür, ögcil alur, ər əııdəın cilav darta, ⁴el gənımə yetürür yügürük aslı, bədəv soyı.

Bir namərd igid ⁵eylə dəmdə yad yağılar içində qara qılıc altında yoldaşını ⁶salur qaçar – yoldaş hiçi, nöker pisi.

Bir mərd ⁷igid yoldaşınıın üstinə hovlar dönər¹⁸², qayım oxa qadanur, ⁸sür cidaya süsülür, yara-para götürür, qızıl qana bəlləşür, ya baş ⁹verür, ya baş alur, yoldaşını qurtarur – ərüın qoçı, ¹⁰igid xası.

¹⁸⁰ “Asi olmaq” feili günahkar olmaq, İslam dininə qarşı üsyan etmək, dərğahdan sürülmək – Allah hüzurundan (ibadətdən) qovulmaq mənasındadır.

¹⁸¹ GY müəllifləri ilk sözləri “yıla yalpa” şəklində oxuyaraq qarşılığını “parıl-parıl parıldamaq” kimi göstəriblər (GY, s. 213, 287). Ekici və Azmun “yelə yalpa” kimi oxumaqla (EM, s. 85; YA, s. 45) cümləni fərqli mənalarda çevirmişlər. Belə ki Ekici “Yel dalğaya güc verincə dəniz günü, // Yalçın yalçın görünür, // Uzaq yerdən baxınca dağ zirvəsi” (EM, s. 180), Azmun isə “Dəniz günəşi yelə yalpa toxunduğu zaman, dağın yüksəyi uzaqdan baxıldığında yalçın görünür” məzmununda müasirləşdirmişlər (YA, s. 77). Fikrimizcə, sonrakı cümlələr kimi bu cümlə də yaxın və ya əks mənalı feillərlə başlayır. Burada “yıla-yalpa” yaxınmənalı feili bağlamalar olub “ışıldaya-parıldaya” mənasında işlənmişdir. Həmin qədim sözlərlə mənə əlaqəsində olan “yıldır” və “yalab” sözlərinə DQK-da rast gəlmək olur:

Yalab-yalab yalabıyan incə tonlım! (D-199, 70)

Gördi kim, bir yığanaq yatur, yıldır-yıldır yıldırır. (D-215, 12).

Cümlə məzmunca bu şəkildə açıqlana bilər: Dəniz günəşi işıldayıb-parıldayıb toxunanda, uzaq yerdən baxanda dağ zirvəsi yalçın-yalçın görünür. Bu soylama parçası həm də belə bir fikri qüvvətləndirir ki, “Kitab”ın mətni birbaşa Azərbaycan torpağı ilə bağlıdır. Çünki günəş Azərbaycana Şərqdən, Xəzər dənizindən doğur.

¹⁸² Bizim “hovlar” variantında verdiyimiz sözü Ekici “hövler” şəklində oxumaqla “bağırmaq, hayqırmaq” mənalı “hövlə-” feili ilə əlaqəndirib (EM, s. 87, 209). Digər nəşrlərdə “havlar” şəklində verilmişdir (GY, s. 213; YA, s. 46). Azmunun bu sözü “[ətrafə] saldırır” (yəni ətrafa hücum edir) mənasında müasirləşdirmişdir (YA, s. 78). Həqiqətən də, “havla-” (-r (/ar) qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisidir) “əhatə etmək” mənasında Q. Təbrizinin aşağıdakı beytində rast gəlinir:

Çətri-əbrü fərşi-səbzə cuşi-gül, nırəngi-mey,

Havlayıblar səngdillər dördlü dörd yandan məni. (Təbrizi 2005: 240)

GY nəşrləri isə sual doğuran “geri dönmək (?)” anlamında izah etmiş və bu zaman sözün kökünü “atın bir kavis çizərək təkrar gəldiği yola, çizgiyə geri dönməsi” anlamını ifadə edən “hav” sözü ilə bağlamışlar (GY, s. 252).

Fikrimizcə, “hovla-” sözü (-r (/ar) zaman şəkilçisidir) müasir dilimizdə “höyla-” şəklində işlənən feildir. “Koroğlu” eposunda “hov” kökü “haray” mənasında dəfələrlə rast gəlinir:

Göndərdim durna ovuna,

Eyvaz əgləndi, gəlmədi.

Bəs kimlər gəldi hovuna,

Eyvaz əgləndi, gəlmədi.

(Koroğlu 2005: 82)

İgidlərim, durmağın vəqti keçib,

Qılıc çəkün, meydan günü hovdu, hov.

Əsmər xanım sinəmə bir dağ çəküb,

Qılıc çəkün, meydan günü hovdu, hov.

(Koroğlu 2005: 115)

Vara-gələ ıpranmadı Kəbə yolu.¹⁸³
 Verüb-alub¹¹ tükənmədi cavanmörd malı.
 Verməz ikən, yeməz ikən tez tükənür kürluq ilən¹² qazanılmış kürüñ malı.¹⁸⁴
 Abadanca bay¹⁸⁵ evləri xarab eylər¹³ böhtan sözi.
 Yerli-yerli dəñizlərə bəñzər yeg ər köñli.
¹⁴Qoç igidlər qurşanur polad xası¹⁸⁶.
 Polada toxunsuñ **30**¹ çuqu¹⁸⁷ başı!
 Ayqaqlaruñ¹⁸⁸ ağzındañ, çuqullaruñ² dilindəñ, quru böhtan bəlasındañ, Dədəm der,
 Haq Taala³ saxlasuñ canuñuzı!

* * *

⁴Qara bulut ərdəmidür gögdə urlamaq.¹⁸⁹
 Kay, busaluq⁵ ərdəmidür tükəlin töküb, yerə sinüp yer su doymaq.¹⁹⁰
⁶Qarşı yatan qara dağlar ərdəmidür otı bitüb, çiqub-⁷çiqub el yaylamaq.
 Ayındurı daşqın sular ərdəmidür⁸ yaza qarşı qıja daşmaq.
 Alaca laçın ərdəmidür gög yüzindəñ⁹ dökə-dökə yer yüzinə durna endürmaq.
 Ac qarçıqay ərdəmidür¹⁰ sarı qamışuñ ortasındañ, yasdı gölüñ qıyısındañ¹¹ oğurlanub
 sona qapmaq.
 Boz ütəlgı ərdəmidür çöl yerlərdə¹² ceyran almaq, axar sular üstində hoqqar basmaq.
 Yügürük¹³ qırqı ərdəmidür fərə bildirçin alub avın yüzə yetürmaq.

¹⁸³ Cümlədəki “ıpran-” feili İbn Mühənnə lüğətində “zəifləmək, zədələnmək, xarab olmaq” mənasında verilmiş “ıpranmaq” feilinin (İM, s. 154) “y” səsdüşümü nəticəsində yaranmış formasıdır. Cümlə “Gedib-gəlməklə xarab olmadı Kəbə yolu” mənasındadır.

¹⁸⁴ Cümlədəki “kür” – “hiyləgər”, “kürluq” – “hiyləgərlik” mənasındadır (QTS, s. 328; Tekin 2003: 249).

¹⁸⁵ “Bay” özü “zəngin, varlı” mənasındadır (MK, IVc, s. 78; İM, s. 76).

¹⁸⁶ “Xas” ərəb sözü burada “məxsus olan, aid olan” (ƏFSL, Ic, s. 264) mənasındadır. Odur ki cümləni “Qoç igidlər poladdan düzələnləri qurşanır (belinə taxır)” kimi anlamaq lazım gəlir.

¹⁸⁷ Mənasını düzgün açıqlasa da, Ekici “çokul” variantında oxuyub (EM, s. 89, 208). “Çuğul” fonetik variantında “xəbərçi, araqarışdıran, yalan danışan” mənasında hazırda da işlədilməkdədir (ADİL, Ic, s. 500; ADDL, s. 107).

¹⁸⁸ “Ayqaq” sözü boş, mənasız danışan, böhtan söyləyən adamlara deyilib. Radlov lüğətində “aykak” (“boş danışiq, cəfəngiyyat” mənasında) və “aygak” (“şahid, iddiaçı, xəbərçi” mənasında) variantlarında bir çox türk dillərində işləndiyi göstərilmişdir (R, Ic, 1h, s. 11, 14). Kontekstdən çıxış edərək bu sözün “böhtançı” anlamında işləndiyini söyləmək olar.

¹⁸⁹ “Ərdəm” sözü “hünər, fəzilət, bacarıq” (MK, Ic, s. 169), “urlamaq” isə “bağırmaq, uca səs çıxarmaq” mənasındadır (MK, Ic, s. 237). Ekici “urlamaq” (yəni gurlamaq) sözünü “örülmək” şəklində oxuyub müasir Türkiyə türkcəsində “ağmaq” (yəni qalxmaq) mənasında çevirib. Azmun “urulmaq” şəklində (YA, s. 46) oxuyub ki, bu da “vurulmaq” deməkdir. Əslində, cümlənin mənası daha sadədir: Qara bulud hünəridir göydə (toqquşub) gurlamaq.

¹⁹⁰ “Kay” və “busalıq” sözləri yaxınmənalı sözlərdir. “Kay” sözü “tufan, boran” mənasında Kaşğari lüğətində şərh olunub (MK, IIIc, s. 149). Görünür, “busaluq” sözü “duman, sis, çən” mənasında işlənən “busarıq/pusarıq” sözünün fonetik variantıdır. “Busarıq” sözünün yenə də Kaşğari lüğətində getmiş “sislə, dumanla örtülmək” mənası verən “busar-” feilindən (MK, IIc, s. 113) -uq şəkilçisi ilə düzəldiyi aydın görünür. Bu söz “pusarıq” səs tərkibində eyni mənada DQK-da da işlənmişdir:

... düm qara pusarıq ordımıñ üzərinə tökülür gördüm (D-42, 1-2);

Yuca tağları tuman tursa, qara pusarıq dalu qopsa... (D-278, 3-4).

Cümlədəki “tükəlin” sözü “tamamilə, bütübütün, bütünlüklə, tükənənə qədər” anlamındadır.

Ekici “busalıq” sözünü “bosalık”, “tükəlin” sözünü “tökəlin” kimi, Azmun isə “yerə sinüp” (yəni yerə yatıb) birləşməsini “yer esinüb” kimi oxuyub (EM, s. 89; YA, s. 46). Azmun “esin-” feilini “qabarmaq, şişkin hala gəlmək” mənalarında izah edir (YA, s.94). Fikrimizcə, “yerə sinüp” oxunuşu daha məntiqidir. YA müəllifləri bu sözü “(su yerə) batmaq, əmilmək” mənasında açıqlamışlar (s. 276). Bizə görə, həmin feil “hopmaq” mənasındadır. Bu qədim söz M. Kaşğari lüğətində “hopdurmaq, yetirtmək” mənasında qeydə alınmış “sinqirmək” feilinin kökündə də rast gəlinir (MK, IIIc, s. 340).

31 ¹Mərd igidlər ərədəmidür aqası ögündə ğənim alub yüz ²aqartmaq.
 Qazaquclar ərədəmidür meydanında çapubanı duman çöküb ³toz əglənmaq.
 Qaybatanlar ərədəmidür yola girüb ⁴yol büksəmaq¹⁹¹.
 Ağayillar ərədəmidür yazə qarşı mələşübəñ ⁵dölin tökmaq, körpə quzı bəsləyübəñ
 kamil etmaq.
⁶Alp ozanlar ərədəmidür mərd igidi mərd igidə tərif ⁷etmaq.

* * *

⁸Sünübəni¹⁹² səgirtməgə, dönübəni qayıtmaqə mərd igidini altında ⁹savaş günü bədəv gərək.
 Ol bədəvün üstün alub ¹⁰əglənmaqə¹⁹³ mərd igiddə hünər ilən ərədəm gərək.
 Ala cida ¹¹bulayub¹⁹⁴ ğənimini at belindəñ qara yerə düşürmaqə mərd igidün ¹²qollarında qüvvət gərək.
 Qüvvət dəxi neyləsün, bir Allahuñ ¹³vergisə igidlərdə dövlət gərək.
 Yıxañ əri durquzmaqə, **32** ¹ər ərə qıymasa, igid igidi öldürməsə, yıxılañ ər aman desə,
²mürüvvət desə, (mürüvvət şahı-mərdan Əlidə olur), Əli ³qullarında eylə dəmdə mürüvvət gərək.
 Yekkə gələñ ğənimə səgirtməgə ⁴yürək gərək.
 Ol yağmuñ içində əlləşməgə, döğüşməgə ⁵iki saymaz, tüm yürəkli, gözi qanlı, dəmür donlu, oq əgləgi ⁶ölümündəñ qorxmaz, mərd igidün kiçkəsində etibarlı ⁷yoldaş gərək¹⁹⁵.

¹⁹¹ Ekici və GY müəlliflərinin müasir Türkiyə türkcəsinə uyğun olaraq “büksemək” variantında oxuduqları bu sözü (EM, s. 91; GY, s. 214) Azmun “böğ[ü]smək” kimi verməklə türkməncəyə uyğun “(yol) qət etmək” anlamında açıqlayıb (YA, s. 47, 91). Fikrimizcə, “büksəmaq” və ya “böksəmaq/böğsəmaq” fonetik variantlarında oxuna bilən bu söz “(yolu) başa vurmaq, qət etmək” anlamındadır. Həmin söz M. Kaşğari lüğətində qeydə alınmış “tağığ ukrukın əgməs, tənqizni kayğıknı bügməs = dağ kəməndlə əyilməz, dəniz qayıqla qapanmaz” atalar sözüdür (MK, Ic, s. 164) işlənmiş “büg-” feilindən -sə şəkilçisi ilə düzəlmişdir.

¹⁹² Ekicinin “sunubeni” şəklində verdiyi bu sözü (EM, s. 91) GY müəllifləri və Azmun “sünübəni” kimi oxuyaraq “irəliyə doğru atılmaq, qoşmaq” mənalarında izah etmişlər (GY, s. 214, 277; YA, s. 47, 78). Dil faktları göstərir ki, “sunmaq” feili “təqdim etmək, uzatmaq” mənasını daşıyan qədim sözdür (MK, IIc, s. 55; QTS, s. 514) və burada yerinə düşür. “Sünmək” feili isə göstərilən mənada deyil, “gərilmək, gərilib açılmaq” mənasında işlənir (R, IVc, 1h, s. 804). DQK-da da eyni mənada rast gəlinir: Bir qoç yerindən qalqdı, gərinüb sündi. (D-227, 9-10).

At belinə oturub onu çapmağa hazırlaşan hər kəs əvvəlcə gərgin vəziyyət alır ki, bu söz də soylamada məhz həmin məqamı canlandırmağa xidmət edir. İrəli cumub səyirtmək anlamı ilə müqayisədə gərilib (atı) səyirtmək daha məntiqlidir.

¹⁹³ Ümumiyyətlə, bütün mətn boyu -maq məsdər şəkilçisinin incə saitli feillərə artırılaraq işlədilməsi Təbriz dialektinə xas xüsusiyyət kimi qeyd edilməlidir ki, bunu “Koroğlu” eposunun Təbriz variantında da müşahidə etmək olur:

Çünki vardun Ərzulumun şəhrinə,
 Əvvəl gecə mənzil etmağun gərək.
 Ondən sonra nazlu yarun mənzilin
 Hər tərəfədən sorağ etmağun gərək. (Koroğlu 2005: 162)

Namərdinən yola getmağ,
 Getmağdan getmamağ yeydür.
 Namərdinən nanu-nəmək
 Yemağdan yemamağ yeydür. (Koroğlu 2005: 188)

¹⁹⁴ “Bulamaq” sözü “fırlamaq” mənasındadır.

¹⁹⁵ Ekici ilk sözü “igi” kimi (çevirmədə hansı mənada açıqladığı məlum olmur), digərini isə “əgləg” kimi oxuyaraq, “oxun arxasına taxılan quş lələyi (yelək)” mənasında açıqlamışdır (EM, s. 93,183). Azmun “iki” şəklində oxuduğu sözü rəqəm adı kimi vermiş, “ok egleki” kimi oxuduğu birləşməni isə “oxu əngəlləyə bilən” mənalarında izah etmişdir (YA, s. 48, 79). GY nəşrləri də ilk sözü iki sayı kimi düşünərək “iki kərə saymaz,

Sömürüb-sömürüb al şərablər içməgə⁸ mizac gərək.

İçdügini sindürməgə mərəkələr içində, məclisdə⁹ mərd igidə qursaq gərək.

Ər namusu ərdə gərək.

Ər ğeyrəti ərdə gərək.

¹⁰Əgər ərdür, əgər xatun, bu dünyada namuslu, ¹¹ğeyrətli, qoççaq gərək.

Namussız, ğeyrətsiz adəm oğlı ¹²arı cahanuñ yüzində gəzməyübəñ qara yeruñ altında ¹³gorda gərək.

Namus üstə böyümüş, ğeyrət üstə ¹⁴dalaşmış mərd igidlər ölincə ölməsə, yeg!

Ölməz desək, **33** ¹Dədəm Qorqud sözi yalan olur, yaxşı igidlər ölür olsa, üç otuz on yaşını doldursa, yeg!¹⁹⁶

Üç otuz on ³yaşuñuz dövlət ilən dolu gəlsuñ!

Dədəm Qorqud der: – Keçəñ günləruñiz ⁴keçübdür, gələñ günləruñiz xeyrə dönsuñ!

* * *

⁵Tayın-tuşın bilməz qavat bir gün olur təpikdə ölür.

⁶İçkisinə bədməst¹⁹⁷ igid bir gün olur yumruqda ölür.

⁷Təpikdə ölməz, yumruqda ölməz mərd igid öz aqası ögində ⁸savaşda ölür.

Dıgriçəgi yumrı bədəv atlar yeriş, ilğar ⁹günü ilğarda ölür.¹⁹⁸

Dabanı yasdı büxti dəvə¹⁹⁹ karvanda ¹⁰ölür.

Toxulusı çoq dümən qoyun toylan şiləndə ¹¹ölür.²⁰⁰

tərəddüt etməz”, “eğlegi” kimi oxuduqları sözü “oxun duracağı yer” mənasında izah etmişlər (GY, s. 214, 244, 254). Fikrimizcə, mübahisəli yozum olsa da, GY nəşirlərinin açıqlaması daha məntiqli səslənir. Bununla belə, “oq əgləgi” ifadəsinin oxun açdığı yara mənasında da anlamaq mümkündür. Bu sözə ayrılıqda rast gəlməsək də, Radlov lüğətində “ək” sözünün “yaranın qırağı” mənasına (R, Ic, 1h, s. 674) əsaslanaraq, “əglək” sözünü “yara yeri” kimi də yozmaq mümkündür.

Bizim “kiçgəsində” kimi oxuduğumuz sözü Ekici “kiçkesinde” kimi oxuyub “yanında, yamacında” mənasında (EM, s. 93, 209), Azmun qarşısında sual işarəsi qoymaqla mötərizədə “keçgesinde” kimi oxusa da, belə bir şərh verir ki, “gecesinde” olması daha uyğundur, amma keçgesinde “geçdigi yolda” anlamına da gələ bilər (YA, s. 48). GY nəşirləri isə “geçigesinde” variantında verməklə monqol dilindən alınma söz olaraq “ənsə, arxa” mənasında izah etmişlər (GY, s. 214, 247). Yenə də Radlov lüğətinə istinadən bu sözün “kiçək” variantında “arxa” mənasında (R, IIc, 2h, s. 1384) işlənildiyini düşünürük. Həqiqətən də, “mərd igidin arxında” anlamı olduqca yerinə düşür.

¹⁹⁶ Yüz sayını bildirən bu cür deyim tərzinə DQK-da da rast gəlinir:

Geçəkləriñ üç otuz on yaşını toldursa, yeg! On otuz on yaşuñiz tolsun! (D-4, 12-13)

¹⁹⁷ “Bədməst” sözü “son dərəcə kefli, bərk kefli; sərxoşluqdan özünü itirib, nalayiq hərəkət edən” mənasındadır (ADİL, Ic, s. 266).

¹⁹⁸ Ekici “yeriş, ilğar günü” birləşməsin “yeriyiş ilğar günü” şəklində verib (EM, s. 95). Fikrimizcə, bu birləşmədə “yeriş” və “ilğar” həmcins sözlər kimi çıxış edir.

¹⁹⁹ Bu dəvə növünün izahında da fərqli yanaşmalar özünü göstərir. “Buxti” şəklində oxuduqları bu sözü GY nəşirləri ikihürgüclü Xorasan dəvəsi kimi təqdim edirlərsə (GY, s. 215, 236), Ekici sadəcə ikihürgüclü dəvə kimi (EM, s. 95, 207) izah edir. Azmun isə “buxti” şəklində oxuyaraq “Baktriya dəvəsi” kimi açıqlayır (YA, s. 49, 91). Bizim klassik ədəbiyyatımızın dilində işlənilmə variantına istinadən “buxti” şəklində oxuduğumuz bu söz həm də “birhürgüclü dəvə, iti, sürətlə gedən dəvə” mənasında şərh olunmuşdur (ƏFSL, Ic, s. 74).

²⁰⁰ Cümlədəki “toxulu” müasir dilimizdə “toğlı” variantında işlənilməklə 6-12 ay arası erkək quzuya deyilir. Sözü “duman” variantında oxusalar da, Ekici “qara”, Azmun isə “boz” mənasında izah ediblər (EM, s. 208; YA, s. 79). GY nəşirləri “dümən” variantında oxumaqla “sürü, yığın, böyük kümə” mənasında açıqlayıblar (GY, s. 243). Fikrimizcə, bu söz KDQ-da qoyunu rənginə görə səciyyələndirən sözlər qrupu sırasında getmiş “tümən” sözünün t-d səsdəyişiminə uğramış formasıdır:

Əzvay qurd ənügi erkəgündə bir köküm var,

Ağca, yañal, tümən qoyunuñ gəzdirməyə. (D-280, 11-12)

Qorqudşünaslıqda say anlamında izah olunmasına baxmayaraq (Gökyay 2006: 425; ME, IIc, s. 299),

Oğurluqa dadananlar bir varub iki gəlür, şirincinür²⁰¹, ¹²mal gətürür, üçimcidə aqr bəglər gəzəbinə düşər, sitəm iləñ ¹³çəngəldə ölür.

Qövmini qoyubanı yad ucına²⁰² güvənənlər **34** ¹yağlı yüzli aşuñ bişsə, ol yadlar qövm olur, gülə-gülə ²yeyüb dağılır. Yaramazca iş düşəndə nə yedüm der, ³nə gördüm der, səni salur gedər, gördüm deməz.

Güvənürsəñ ⁴yerdə, gögdə bir Allaha güvəñ, dayanursañ bir ⁵Allaha dayañ! Allahına güvənəñ yumruq urşa, qara dağlar yıxar.

Əvvəl Allah, ⁶axır Allah dost olubañ mədəd olsuñ!

Dünyasında ⁷Qurandañ, axirətdə imandañ, səfa yüzli Məhəmmədün ⁸didarındañ binəsib eyləməsuñ!

* * *

⁹Yalabıyub²⁰³ gün doğduqı Qıyan şəhri.

Dan yulduzı ¹⁰doğduqı İcan şəhri.

Qarincası²⁰⁴ qara itcə degülmidir ¹¹Qarxun eli?!

Balı, yağı tükənmədi Bayburd eli.

İşşək iləñ ¹²məaş eylər Əbrül eli.²⁰⁵

Sarpca-sarpca yerlərdə məskən ¹³eylər Kürd eli.

fikrimizcə, “tümən” (//dümən) sözü rəng adı bildirən “tüm” sözündən (R, Ic, Ih, s. 348) -ən (//-in) şəkilçisi düzəlmiş qədim sözdür.

²⁰¹ Bu söz “şirnikləşir”, “həvəslənir” mənasındadır. Ekici həmin sözü “şirincanver” şəklində oxuyaraq “besili” (yəni bəslənən) mənasında izah edib (EM, s. 95, 185).

²⁰² Azmun və GY müəllifləri də bu sözü “ucına” kimi oxumuşlar (YA, s. 49; YA, s. 215). İşləndiyi “yadın ucına güvənənlər” birləşməsində onun “sonuncu” anlamında işləndiyi aydın hiss olunur. Ekici “avcına” kimi oxumuşdur (EM, s. 95).

²⁰³ Haşiyədə: *yalabıyub*: pərıldayub.

Fərqli xətlə yazılmasına görə haşiyədəki bu izahın əlyazma katibinin deyil, onu oxuyan bir şəxsə aid olduğunu söyləmək olar.

²⁰⁴ “Qarınca” sözü “qarışqa” deməkdir. Klassik ədəbiyyatımızın dilində geniş şəkildə işlənən arxaikləşmiş sözlərimizdəndir:

Bənim dəği var idi bir qarındaşım,
Bir anadan doğmuş idük söyükdəşim,
Anı anıb aqar bənim gözdən yaşım,
Mütəhəyyir bən biqərər oldum imdi. (Qul Əli 2004: 140)

Nola əgər qarincalar çoxdı ləbün şərabinə.
Nöqqeyi-ləldə tolu şəhdü şəkər dəgülmidir?! (Bürhanəddin 2005: 32)

Fil yükün yüklətmə, qarınca çəkməz,
Dürlü reyhan çoxdur, gül kimi qoxmaz,
Dünya malın versən, bizə gərəkəməz,
Didar ilə məhəbbətə eşq olsun. (Xətayi 2005: 351)

Qarincalar yuvasını qayırdı,
Gözəl kəklik balaların doyurdu,
Fələk vurdu gözü yaşlı ayırdı,
Aram düşüb nazlı yardan gencə hey! (Qurbani 2006: 104)

Qarincaya qəza gəlicək qanatlanır. (Oğuznamə 1987: 146)

²⁰⁵ Əlyazmada aydın şəkildə “işşək iləñ” kimi oxunan hissəni Azmun “işinilen” kimi verməklə “İşinə karşılıq məaş verir Ebrul eli” (YA, s. 51, 79), Ekici isə “işkillen” kimi verməklə cümləni cümləni “At kayısı yاپarak keçinir Ebrul eli” (EM, s. 97, 187) kimi müasirləşdirmişlər. Əslində, göstərilən oxunuşda Əbrul (//Ərbil) camaatının eşşəklə yük daşıyıb dolanışığını təmin etməsi fikri qabardılıb.

Qılıc iləñ müslümandur qədimidəñ Urumlu ilə **35**¹ Uşnı eli.
 Hər evi bir qaladır Mosul eli.
 Qədimidəñ² evliyalər, ənbıyalar²⁰⁶ yataqıdur Bağdad eli.
 İman, insaf³ fərq olmaz Həmədan iləñ Dərgəzin şəhri.
 Kərbəla toprağına⁴ nisbətdür Qum toprağı.
 Cəmi şəhrlər gəlini degülmidür Qaşan⁵ şəhri?!
 Uz vəzirlər çıqduqı İsfahan şəhri.²⁰⁷
 Atlı⁶ getdi, yayaq gəldi məhbubi çoq Şiraz <şəhri>.²⁰⁸
 Ala cida⁷ parıldadır Çərkəs eli.
 Atı yügürük, özü bilgə Ərəb⁸ eli.
 Yüzi qara, dişi aqca Hind eli.
 Erkəkləri⁹ kürk tikər, döğduqı kür olur, kahil qopar Qəzvin eli.
¹⁰ Mallı getdi, malsız gəldi Tarum eli.
 Qədimidəñ¹¹ içindəñ çuqul çıqmaz Gərməniləñ²⁰⁹ Xalxal eli.
 Aq dügilər¹² çıqduqı Gilan eli.
 İstanbulda adı söylənür¹³ plavına Adərbaycan diyarında Ərdəbil şəhri.²¹⁰
 Talış¹⁴ qoyun çıqduqı, aqçası çoq, mürvəti yoq Şirvan **36**¹ eli.²¹¹
 Gözü qara, beli incə Xəta eli.
 Qara saçı hörməli² Gürci eli.
 Qədimidəñ içindəñ ölət çıqmaz Rum eli.²¹²
³ Keçisi gərcə, adamı şərcə İrəvan, Naxçıvan, Şərül eli.²¹³
⁴ Qədimidəñ qan çanaqı, at oynaqı degülmidür Təbriz eli?!²¹⁴

²⁰⁶ Ərəb mənşəli “evliya” (<övlıya) sözü iki mənada: “1) pirlər, rəhbərlər, başçılar; 2) müqəddəs ocaqlar, pirlər” mənasında (ƏFSL, IIc, s. 206), “ənbiya” sözü isə “peyğəmbərlər”, “nəbilər” mənasında (ƏFSL, Ic, s. 166) işlənib.

²⁰⁷ “Uz” sözü Kaşğari lüğətində verildiyi kimi “usta, mahir, bacarıqlı” mənasında işlənmişdir (MK, Ic, s. 119).

²⁰⁸ Mətnədə “şəhri” sözü buraxılsa da, soylama parçasını üslubuna uyğun olaraq əlavə etdik. GY naşirləri də bu cür yanaşmışlar (s. 215).

²⁰⁹ Bu yer adını Azmun “Keremli” (YA, s. 50), Ekici “Germel” (EM, s. 99), GY müəllifləri isə aid olduğu qoşma ilə birlikdə “Germiliyleng” kimi (GY, s. 216) oxumuşlar.

²¹⁰ “Plav” sözünün “aş, plov” mənasında işləndiyi aydındır. Buradan anlaşılır ki, həmin dövədə Azərbaycan diyarının Ərdəbil şəhərinin plovunun adı İstanbulda da məşhur imiş. Lakin Azmun bu sözü yer adı kimi düşünərək İstanbulda yerləşən “Plavina” kimi vermişdir (YA, s. 50).

²¹¹ Soylamadan belə məlum olur ki, hər bir şəhər, diyar müəyyən xüsusiyyətləri, nemətləri ilə məşhurdur. Bu cümlədəki “Talış” yer adı olub, indiki Şirvan bölgəsində yerləşən kənd adıdır. Şamaxı, İsmayıllı, eləcə də Quba rayonlarında Talış adlı bir neçə kənd mövcuddur. Müasir dövrümüzədə Qala qoyunu adla deyildiyi kimi, görünür, həmin dövədə də Şirvan eli Talış kəndində yetişdirilən qoyun cinsi ilə məşhur imiş. Şirvan və digər digər ərazilərə bəzən həqarətlə yanaşılması, sözsüz, Səfəvilər dövlətinin apardığı müharibələrlə bağlıdır. Digər tərəfdən, yer adlarını bu qədər ətraflı sadalanması onu göstərir ki, bəzi soylamaları düzüb-qoşan ozan sarayla sıx bağlı olmuş, hətta sarayda yaşamışdır.

²¹² Bu söz “xəstəlik, epidemiyə” mənəsindədir (R, Ic, 2h, s. 1247). Bütün naşirlər eyni və ya buna yaxın anlamda açıqlayıblar (EM, s. 210; YA, s. 99; GY, s. 270).

²¹³ “Gərçə” sözü keçii dərisinin rəngini bildirən “gər” (R, IIc, 2h, s. 1084) və -çə çoxaltma dərəcə şəkilçisindən ibarətdir. Azmun ağ ilə qara arasında olan bir rəng kimi izah edərək, qarnı, bacağı, burnu, ya da qulaqları bu rəngdə olan keçiyə deyildiyini göstərir (YA, s.94).

YA müəlliflərindən fərqli olaraq, o və Ekici hazırda Naxçıvan ərazisində “Şərur” rayon adı kimi tanınan “Şərül” yer adını “Şervel” kimi oxuyublar (YA, s. 94; EM, s. 101).

²¹⁴ Artıq burada mətnin 9-14 sətirində işlənilmə məqamından fərqli olaraq, “oynaq” sözü “oylaq” mənasında işlədilmişdir. Bu sözə “Koroğlu” eposunda eyni mənada rast gəlinir:

Çardaqlınun Çamlıbəldür oynağım,
 Qərə quştək yırtıcıdır dırnağım,

⁵Qədimidəñ ulularuñ yıqnaqı, padşahlaruñ yurdu ⁶Adərbaycan diyarında Ucan eli.
Bu yerləri kimlər açdı?

⁷– Çav ərənlər.

Çav ərənlər sərdarı kim idi?²¹⁵

– Aslan Əli.

⁸Bu soyları kim soyladı?

– Bayat əri Dədəm Qorqud.

* * *

⁹Yalabıyub günəş sevinür, Dədəm der, gündə doğsa.

Dolısında ¹⁰ay sevinür, dün balğırta.

Doğrı Məkkə sevinür, yılda bir göz ¹¹hacı varsa.

Varañ hacı sevinür, haqq qapusında ¹²həccə qəbul düşsə.

Altmış yaşar qocalar sevinür, ¹³qocaluq çaqında oğlı olsa.

Olañ oğlan **37** ¹sevinür, Quran oqusa.

Toqa boylı qız sevinür, bəxti ²açılta.²¹⁶

Durlaq oğlan sevinür, atasın³ evində muradına, məqsuduna haq yetürsə.²¹⁷

Ağayılar sevinür, ⁴yaza qarşı mələşübəñ dölin töksə.

Qazaquclar ⁵sevinür, meydanında toz əglənüb duman çöksə.

⁶Qaybatanlar sevinür, qaranqulu gecədə mənzil keçsə.

Aq ⁷tozlu qatı yaylar sevinür, qoç igidlər aq biləkdə, geñ ⁸dalıda yumşatsa.

Üç yeləkli suhar oqlar sevinür, düşməninə ⁹dəgəcək geyim söküüb, bağır dəlib keçüb ötsə.

Ala baydaqlı sur cıdalar²¹⁸ ¹⁰sevinür, gənimi at belindəñ ilib-büküb yer yüzinə xub ¹¹endürsə.

Qara polad sav qılıclar sevinür, baş uçurub ¹²sügsün bölsə. Altı pərli gur şeşpərlər sevinür, tavulğalar ¹³yencübənü qabaq yarub qan bürkütsə.

Dədəm soyu ¹⁴alp ozanlar sevinür, padşahlar nəzərində soy yetürsə.²¹⁹

* * *

38 ¹Bürüldüm isə, saraldum isə,
gök yüzində bulut ²oldum,

Tərən kimin bənd eylərəm qəynağım,

Tuna çayın başdan dibə çaparam. (Koroğlu 2005: 425)

²¹⁵ Qədim yazılı abidələrin dilində olduğu kimi, “çav” sözü “adlı-sanlı” mənasında (QTS, s. 142) işlənmişdir

²¹⁶ GY nəşirləri və Azmun eyni fonetik variantda oxuyub “qısa” mənasında izah etdikləri bu sözü (GY, s. 216, 280; YA, s. 51, 101) Ekici “tüka” kimi oxuyub “düve” (yəni düyə, heyvan balası) mənasında açıqlayır (EM, s.103, 212). Fikrimizcə, “toqa” sözü torpağı alağdan təmizləmək üçün istifadə olunan “toxa” (kətmən) sözünün əski deyiliş variantıdır. Toxanın sapı, adətən, insanın çənəsinə qədər olduğu üçün qısa boylu qızlar bu cür təqdim edilib.

²¹⁷ Azmun bu sözü “durlak” şəklində oxusa da, “yaramaz” və gəmirici həşərat mənası verən “asalak” sözləri ilə izah edir (YA, s. 51, 93). “Dorlak” şəklində oxusalar da, Ekici onu “dəliqanlı, on beş yaşından aşağı qız və ya erkək çocuq” mənasında (EM, s. 103, 208), GY nəşirləri sadəcə “dəliqanlı” mənasında izah ediblər (GY, s. 216, 243). Məncə, bu söz M.Kaşğari lüğətində qeyd edildiyi kimi, gəncliyində zəifləyən insanı səciyyələndirən “turlaq” sözünün (MK, Ic, s. 454) t-d səsdəyişməsi yolu işlədilən formasıdır. Əgər əvvəlki cümlədə boyca balaca olan qızın sevinməsindən bəhs olunursa, bu cümlədə bədəcə zəif, cılız gəncdən bəhs olunduğu aydın görünür.

²¹⁸ Haşiyədə: *sür cıdalar*.

²¹⁹ Bu cümlədə “soy” sözü birinci məqamda “nəsil”, ikinci məqamda “mənzum şeir, tərif” mənası bildiren omonim kimi çıxış edir.

alçaq ava yerlərə çiskin oldum.²²⁰
 Uca dağlar ³başına dumañ olañ Ğazan idüm.²²¹
 Yeddi başlı ⁴yer əvrəni olubanı quyruq çaldum,
 dağ dolandum, ağu saçdum,
⁵yer boyadum, nəfəs çəküb son sömürəñ²²² Ğazan idüm.
⁶Aqalarum götürmişdüm,
 Ala Çaquñ Çulpa dağınıñ ⁷dibinə getmişdüm.
 Buyurmuşdum, ala sayban çatılmışdı,
⁸ləli çaqır süzülmişdi,
 körpə quzı çevrülmişdi.
 Aqalarumla ⁹içir idüm.
 Qayadan bir qara daş ayrıldı gəldi.
 Sağdakı ¹⁰bəglər sağa qaçdı,
 soldakı bəglər sola qaçdı.
 Saq əlümdəñ ¹¹sol əlümə piyaləni təprətmədüm.
 Qarılarımı qarşı verüb qara daşı ¹²saxlayañ Ğazan idüm.
 Ala Dəmür Kafir xandañ gələñ **39** ¹altı degül,
 altmış batman ğazan idi.
 İç oğuzuñ, ²Dış Oğuzuñ aqaları
 boş yerindəñ götürə bilməzdi.
³İçinə ləli çaqır doldurdum,
 aq dalımuñ üstinə xub ⁴götürdüm.
 Qara ğazanı boşadubanı yerə qoydum.
 Adum Dəlü ⁵Dönməz ikən ad ğazanañ Ğazan idüm.²²³
 Ala Dəmür Kafir xandañ ⁶gəlmişdi.

²²⁰ GY nəşirləri “ava yer” birləşməsinə iki mənada: həm “yawa yer” birləşməsindən çıxış edərək “sıcaq yer”, həm də “ova (yəni düzəngah, ovalıq) yer” mənasında anlamışlar (GY, s. 231). Ekici “avlaq” (yaqın, ov edilən yer), Azmun isə “nəmli yer” (EM, s. 190, 208; YA, s. 81) mənasında açıqlamışlar. Araşdırma göstərir ki, əslində, “alçaq, ava yer” birləşməsi DQK-da geniş mübahisəyə səbəb olan “alan, alçaq, hava yer” birləşməsinin açıqlanmasında açar rolunu oynayır. “Bamsı Beyrək” boyunda Beyrəyin dilindən onun sorağı ilə axtarısa çıxan arğışlara müraciətlə deyilən soylmada belə bir misra getmişdir:

Alañ, alçaq, hava yerdən gələñ arğış! (D-95, 5-6).

Fikrimizcə, ərəb dilində “arzu, istək, həvəs” mənası daşıyan “hava/həva” sözü (ƏFSL, Ic, s. 245; R, Ic, 1h, s. 637) KDQ-da məhz “istəkli, arzu edilən” mənasındadır. Maraqlıdır ki, söz önündə “h” səsdüşümü yolu ilə formalaşan “ava” leksemi XI əsr böyük türk şairi Yusif Xac Hacıbin “Qutadqu bilik” əsərində də eyni mənada dəfələrlə işlədilmişdir (Yusif Has Hacıb 2006: 1151-1152). Böyük dilçi V.V. Radlov tərtib etdiyi möhtəşəm lüğətdə bu qədim dil faktını da qeydə almışdır (R, Ic, 1h, s. 637). Bunları nəzərə alaraq, DQK-da “hava”, göstərilən məqamda “ava” sözlərinin eyni mənə daşdığı söyləmək olar.

²²¹ Əlyazmanın 38-39-cu səhifələrində Qazan xanın dilindən verilmiş soylama parçası KDQ-un 11-ci boyunda əsir düşmüş Qazanın dilindən söylənilən soylamaların (D-277, 12 – 278, 12) bir variantıdır. Qazan adının “Ğazan” şəklində yazılışını ort əsr yazılı abidələrinin dilində bəzən rast gəlinən “q-ğ” səs əvəzlənməsi ilə izah etmək mümkündür.

²²² Azmun “sömürəñ” sözünü “somurañ” şəklində oxuyub. Fikrimizcə, sin س hərfi ilə yazıldığı üçün götürülən variantda verilməsi daha düzgündür. GY nəşirləri isə “son” sözünü 55-6-da getmiş “don sömürdi” ifadəsindən çıxış edərək, “don” sözünün yazılış səhvi kimi düşüncələr də, əslinə uyğun saxlamağı məqsədəuyğun bilməşlər (GY, s. 217). Əlyazmada Qazanla bağlı boylamanın məzmunundan anlaşılır ki, əydaha dəmir donlu Qazanın geyimini sömürməklə öldürmək istəyir. Lakin bu döyüşdə qalib gələcək Qazan xan olur ki, “son sömürəñ” ifadəsi də buna işarə kimi qəbul edilməlidir.

²²³ Fikrimizcə, Qazan xanın öz adını su qaynatmaq, xörək bişirmək üçün istifadə olunan qazan adı ilə bağlaması sonrakı nəsil söyləyici ozanların təxəyyülünün məhsuludur.

Ol kafirün sarı yayı on altı təkə buynuzındañ ⁷qurulmuş idi.
 Qatı yayı İç Oğuzun bəgləri,
 Dış Oğuzun ⁸aqaları təprədə bilməzdi.
 Küvrəni aq biləkdə, geñ dalıda ⁹yumşadub çəkdüm.²²⁴
 Padşahdañ vəkılluqı ¹⁰alañ Ğazan idüm.
 Ala Dəmür Kafir xandañ ¹¹gəlmişdi.
 Altı degül, yeddi dutum polad, şiş ucı ¹²almasdañ
 aq dabanum ilə qara yerə pərçin etdüm.
 Padşah ¹³qızı boyu uzun Burla xatunı çuldu²²⁵ qapañ Ğazan idüm.

* * *

40 ¹Dədəm der, ay ötə, yıl dolana, zəmanələr qopa gələ.
²Dağ otları tükənə, tikan qala.
 Dadlı dirilük tükənə, ³davaylañ savaş qala.
 Asl bəglər tükənə, avam qala.
⁴Selintilər yığıla bir yerdə, oba ola.²²⁶
 Dərıntilər yığıla bir yerdə, ⁵kəntli ola.²²⁷
 Bir kəntdə iki koxa olsa, beş dahıca ⁶daruğa ola.²²⁸
 Olar dahı bir-birinün sözünə bitməyələr.
⁷Ortalıqda bəd nəfs ilən yalançınıñ günü doğa.
 Ol günləri ⁸görməmişəm mən Dədəm <Qorqud>²²⁹,
 görmüş kibi söylərəm.
 Yazı, qış ⁹bilinməz yıllar ola.
 Qüvvəti, güci bilinməz ellər ola.
 Yaylaqlar qışlaq ¹⁰ola, qışlaqlar yaylaq ola.

²²⁴ Bu soylamada ziddiyyət doğuran məqamlar təkə buynuzundan qurulmuş sarı, yəni çəkilməsi böyük güc tələb edən yayla bağlıdır. DQK-da da oğuz igidlərinin məhz təkə, xüsusən ərdil təkə buynuzundan hazırlandığı qabardılaraq nəzərə çarpdırılır:

Aydır: – Avcına sığmayan eliklü oğlu, Ərdil təkə buynuzundan qatı yaylı, İç Oğuzda, Taş Oğuzda adı bəllü, Aruz oğlu xanım Basat, maña mədəd! – dedi. (D-221, 5-7).

Soylamada Qazan xanın möhkəm qurulmuş yayı güclü biləyi, geniş çiyinləri ilə yumşaldıb çəkməsindən bəhs olunur ki, burada mübahisəli məqam “küvrəni” sözünün oxunuşu və mənalandırılması ilə bağlıdır. Ekici onu “kevrini” kimi oxuyaraq, “kompozit ahşap yapıların birləşmə nöqtəsi, eklem yeri” mənası verən “kevr” sözü kimi açıqlayıbsa da, Türkiyə türkcəsinə çevirməsində buraxmalı olub (EM, s. 107, 191, 209). Azmun burada yazılış xətası görməklə sözü “kevir[i]ni” şəklində bərpa edərək, onu “(yayın) gergisi”(yaqın, gərilən hissəsi) mənasında çevirmişdir (YA, s. 53, 81). GY nəşirləri də yazılışda yanlışlığa yol verildiyini düşünərək, onu “gevrü[b]eni” biçimində bərpa etmiş və “yumşataraq” (yəni yumşaldaraq) anlamında izah etmişlər (GY, s.217). Məlumdur ki, Oğuz igidləri uzun əsrlər boyu yaydan silah növü kimi istifadə etmişlər və buna görə də onu təşkil edən konstruksiya elementlərinə müxtəlif adlar vermişlər. Fikrimizcə, soylamadakı “küvrə” (-ni təsirlik hal şəkilçisidir) sözü yayın ümumi konstruksiyasını adlandıran söz olmalıdır. Kaşğari heyvanın öləndən sonra yalnız sümüklərdən ibarət skeletinə “küvrə” deyildiyini bildirir (MK, Ic, s. 418). Odur ki, təkə buynuzundan düzəldilmiş yayın ümumi konstruksiyasının “küvrə” sözü ilə adlandırılması bizə daha məntiqli görünür.

²²⁵ “Çuldu” sözü “bəxşiş, hədiyyə, qənimət, mükafat” mənasında KDQ-da da işlədilmişdir:

Baş kəsübdür, qan döküpdür,

Çuldı alubdur, ad qazanubdur. (D-125, 2)

Digər nəşirlər bu sözü “çüldü” variantında oxuyublar (EM, s. 107; YA, s.53; GY, 217).

²²⁶ “Selinti” sözü selin gətiriyi lil, ağac kötüyü, daş-çınqıldan ibarət yığma deyilir.

²²⁷ “Dərıntilər” sözü müxtəlif yerdən gəlib yığılanlar mənasındadır.

²²⁸ *Koxa* və *daruğa* (*darğa*) kəndin idarəçiliyində iştirak edən şəxslərə deyilir.

²²⁹ Əlyazmada “Qorqud” sözünün buraxıldığı aydın hiss olunur.

Tat eviyləñ türk evi bir araya ¹¹qonşı ola.
 Ağac çanaq, daş çanaq bir-birinə qarışuq ¹²ola.
 Tat qızını türk ala, türk qızını həm tat ala.
 Tat **41** ¹qızındañ doğulañ oğlan dayısına dayı deyə.
²Türk qızındañ doğulañ oğlan dayısına dayı deyə bilməyə,
³dolandura-döndərə xalu deyə.
 Ol günləri görməmişəm ⁴mən Dədə Qorqud,
 görmüş kibi söylərəm.
 Dərə-təpə ⁵qalmaya, əkin iləñ şuxm ola.²³⁰
 Dana-buzov qalmaya, cüftə gedə.²³¹
⁶Oğlan-uşaq qalmaya, əkinçi ola.
 Əkinçisi çoq ola, ⁷yerində bərəkəti yoq ola.
 Çoq əkələr, az götürələr,
 bilməyələr ⁸hikməti nə, səbəbi nədəñ ola.
 Sınlmamış²³² yad eldəñ, ⁹yad oymaqañ,
 Oğuz, sənün içünə bir qız gələ, gəlin düşə.
¹⁰Ol gəlin ay başına yetişmədin
 yaşmaqınuñ altındañ ¹¹donğuldana,
 yıl başına yetişmədin
 qayın ata iləñ ¹²qayın anaya dil yetürə,
 “Başum baxtı alp yigidim,
 atañ yaman, ¹³anañ yaman!
 Mənüm evciğəzimi ayır!” deyə.
 Evcüğəzin ayıra,
 çadıra ¹⁴güci yetməsə, çubuq əkə,
 üstinə həsir sala, “evüm” deyə.
42 ¹Bir keçisi oqlaq doğsa, “malum” deyə.
 Gəzana güci yetməsə, çölmək ²ala.²³³
 Dügiyə güci yetməsə, yarma sala.
 Aqşama dən²³⁴ ³ha bişürə, ha düşürə,

²³⁰ YA nəşirləri bu sözü “pulluq və sabanla torpaq işləmə, sürmə” mənasında əkinçilikdə həyata keçirilən fəaliyyət adı olaraq “şoqum” sözü kimi (YA, s. 218, 278), Ekici “bağça” mənasında açıqladığı “şahm” sözü kimi vermişlər (EM, s. 111, 192). Azmun əlyazmada “iləñ” yazılmasına baxmayaraq, onu “içün” qoşması ilə əvəz edir, göstərilən sözü isə “şuqm” variantında oxuyaraq “yer sürmə” anlamında açıqlayır (YA, s.55, 100). Bu sözün “şoxm” və ya “şuxm” variantda oxunmasından asılı olmayaraq, əkinçiliklə bağlı “şum” mənasında işləndiyini düşünürük.

²³¹ Ümumiyyətlə, bu soylamada yayda yaylağa, qışda qışlağa köçüb heyvandarlıqla məşğul olan əhalinin oturaq həyata keçərək əkinçiliyə bağlanmasından bəhs olunur. Ona görə də cümlədə dana-buzovun əkində istifadə üçün cütə qoşulduğu bildirilir.

²³² “Sınlmamış” sözü sınanmamış, təcrübədən çıxardılmamış mənasındadır.

²³³ “Çölmək” – xörək bişirilən saxsı qaba deyilir (ADDL, s. 106). Əbu Həyyan lüğətində “çömlək” variantında qeydə alınmışdır (ƏH, s. 22). Aşğıdakı yazılı nümunələrdə də rast gəlinir:

Aşı çölməkdə bişirən tez qayrar. (Oğuznamə 1987: 23)

Çölməkdə ət qalmadı, çuğundur baş qovzadı. (Maraği 1992: 27)

Bədövlərdən beşli öni,
 Kəfəl girdə, saqan ənni,
 Qarın çölmək, qara donlı,
 Deyərsən bəs ac aslandır.

(Koroğlu 2005: 680)

aqşam olanda “Başum baxtı alp yigidim,
⁴dadlı-tamlı zad bişürmişəm, gəl ye!” deyə.
 “Qayın atanıñ ⁵minnətindəñ,
 qayın ana cövrindəñ qurtuldum, şükür!” deyə.
⁶Haq Taala ol gəlindəñ əyal versə, dodaqları yalama²³⁵ ⁷oğlı ola.
 Beş yaşına yetişmədin yetmiş yaşar qocalara ⁸dili dəgə.
 İgirmi yaşına yetişmədin saqqal basa.
⁹Otuz yaşına yetişmədin ortalana.²³⁶
 Qırx yaşına yetişmədin ¹⁰qırqıl səpə.²³⁷
 Əllisində, altmışında əcəl alsa, yıqılalar, ¹¹götürələr,
 “Dahay dövlətli qoca!” deyübəni söylə<yə>lər.²³⁸
 Ol ¹²zamanıñ qocası əlli-altmış yaşında adam ola.
¹³Ol günləri görməmişəm mən, görmiş kimi söylərəm.
 Dünyada ¹⁴nə yaşadum mən Dədə Qorqud?
 Üç yüz altmış altı yıl **43** ¹yaş yaşadum.
 Günorta ilə ikindinüñ²³⁹ arasınca ²gün görmədüm.
 Yeddi qoyun olur idi gündə mənüm şilənümdə.
³Bağır-öpkə qədərincə ət yemədüm.
 İki qapulu karvansaratək
⁴bu cahanı bir ev gördüm mən Dədə Qorqud.
 Bu qapıdan girəndə ol ⁵qapudañ çıxar gördüm.

* * *

⁶Sarp yügürür sallar atlar – ər qanatı.
 Minə bilməz, çapa bilməz ⁷bir müxənnəs ol atları,
 Savaş günü minincə minməsə, yeg!²⁴⁰
⁸Çalar, kəsər, götürür qara polad sav qılıclar – ər azusu.
 Anı çala bilməz ⁹müxənnəsüñ əlində qılıcdañ isə

²³⁴ Burada “dəñ” -dək qoşmasının əski şəklidir.

²³⁵ “Dodaqları yalama” birləşməsi “dodaqları qaysaq bağlamış” anlamında olmalıdır. Fikrimizcə, sifət kimi işlənən “yalama” sözünü kökü Kaşğari lüğətində “üzü qarasmaq, qaraltmaq” mənasında qeydə alınmış “yal-” feilidir (MK, IIIc, s.62).

²³⁶ “Ortalana” sözü orta yaşa çata mənasındadır.

²³⁷ “Qırqıl səpə” ifadəsi saçə vaxtsız dən düşməsinə bildirir. “Qırqıl” sözü “qırğıl” səs tərkibində Kaşğari lüğətində “saçına dən düşmüş” mənasında izah olunub (MK, Ic, s. 465).

²³⁸ Ekici bu cümlədəki “dahay” sözünü “daha-mı” şəklində oxuyub (EM, s. 113). “Dahay” sözü ilə yaş əllyə-altmışa çatmış qocanın kifayət dərəcədə yaşamasına işarə olaraq, “di hay”, yəni “bəsdir, get” (o dünya nəzərdə tutulur), “dahamı?” sözü isə “yənə də mi” anlamında anlaşıla bilər. “Yıqılalar” feil forması əlyazmada “söylər” oxunuşunda yazılmış sözün “söylələr” şəklində verilməsini ortaya qoyur.

²³⁹ “İkinci” sözü günorta ilə axşam arası vaxtı bildirir (İM, s.99).

²⁴⁰ Bu soylama parçası DQK-nın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən verilmiş ikinci soylama ilə səsleşir və hətta bəziləri üst-üstə düşür, məsələn:

Sarb yorirkən Qazılıq ata namərd yigit binə bilməz,
 binincə binməsə, yeg!
 Çalub-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca çal<ma>sa, yeg!
 Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg!
 Qonuğı gəlməyən qara evlər yıqılma, yeg!
 At yeməyən acı otlar <bitincə> bitməsə, yeg!
 Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa, yeg! (D-4, 4-8)

mərd igidün¹⁰ əlində bir aqac yeg!
 Otı bitməz qara dağlar yıxılsa,¹¹ yeg!
 At yeməyəni acı otlar qara yerün üzərində¹² bitincə bitməsə, yeg!
 Adam içməz bulanuq, sası su damarındañ çəkilsə, yeg!
 Bezə-miskin²⁴¹ xeyir görməz kür iləñ nakəs baylar,
 44¹ Dədəm der, talanıbañ pozulsa, yeg!

* * *

²Kəsib-kəsib yeməgə, yedürməgə
 məhəlində, dəmində yaxnı yaxşı.²⁴²
³Çapar gündə, kəsər gündə sürçməsə, büdrəməsə,
 igid altında⁴ bədəv yaxşı.
 Çalışanda gedilməsə, ər əlində polad yaxşı.
⁵Yañaqındañ aqarursa, baba yaxşı.
 Yağlı sütün tox⁶ əmitsə, ana yaxşı.
 Ev yanında ev tikərsə, oğul yaxşı.
⁷Əminlüg iləñ, adillüg iləñ ülkə versə, xanlar yaxşı.
 Yaxşılarda⁸ nə yaxşıdır?
 Yeri, gögi yaradanda Allah yaxşı.
 Əvvəl Allah, axır Allah⁹ dost olubañ mədəd olsun!
 İş düşəndə¹⁰ namərdə
 Qadir Allah yaxa dutub yalvartmasuñ!

* * *

¹¹Ay iləñ gün səgirdürsə, dudaş gəlməz.²⁴³
 Altun iləñ gümiş, səndə pas əglənməz.
 Arı ətəkli nikzənlərdə 45¹ qav əglənməz.²⁴⁴

²⁴¹ Bu ifadə DQK-da “bay” (varlı, zəngin) sözünün antonimi kimi işlənmişdir:

Qalmış yigit arxası,
 Bezə-miskin umudı,
 Bayındır xanıñ güyəgüsi,
 Tulu quşuñ yavrısı,
 Türkiistanıñ dirəgi,
 Amit soyınıñ aslanı,
 Qaraçuğuñ qaplanı,
 Qoñur atıñ iyəsi,
 Xan Uruzuñ babası, xanım Qazan! (D-110, 2-6).

²⁴² Bu soylama parçası isə DQK-nın müqədiməsində Dədə Qorqudun dilindən verilmiş 4-cü soylama mətni ilə səsleşir. Fərq burasındadır ki, soylamadakı cümlələr “Türkman kitabı”nda “yaxşı”, DQK-da “görklü” sözü ilə tamamlanır.

“Yaxnı (<yaxnı)” – bişmiş ət xörəyinin adıdır (ƏH, s. 55). KDQ-da eyni mənada rast gəlinir:

Qara toñuz ətindən yaxnı yedirdiñ, doyamadım. (D-100, 3)
 Adam ətini yaxnı qılan aşbazı olur. (D-130, 7-8) və s.

²⁴³ “Dudaş gəlməz” – “yaxın gəlməz” mənasındadır. Azmun “dövdaş” şəklində oxuyaraq, sözün kökünü fars dilində “qoşmaq” mənası verən “deviden” feilinin Azərbaycan türkcəsində “döv” şəklində əlaqələndirir və “eyni sürətlə hərəkət edən” anlamında izah edir. Əslində isə “dudaş” sözü Kaşğari lüğətində “yaxın, qonşu” mənasında açıqlanan “tutaşı” və ya “tutşı” sözlərinin (MK, I c, s. 419) səsdəyişməsinə uğramış formasıdır.

²⁴⁴ Cümlədəki “nikzən” sözü fars dilində “yaxşı qadın” deməkdir. Naşirlər “qav” sözünü fərqli mənada açıqlamışlar. Belə ki GY müəllifləri “dedu-qodu, qiybət” və buna yaxın mənalarda (s. 259), Ekici “qovğa” (EM, s. 197, 209), Azmun isə “quruntu” (yəni his) mənasında (YA, s. 95) izah etmişlər. Sözün işlənilmə məqamı Azmun

Ər igidün ğənimi ³ qarşı gəlsə, yüz çevürüb geri dönməz.
 Dədəm soyı alp ⁴ ozanlar qurdañ qalmaz.²⁴⁵
 Ay iləñ gün dudaş ⁵ gəlsə,
 arasında firiştə²⁴⁶ var – maneə andañ.
 Altun iləñ ⁶ gümişdə pas əglənsə,
 aslında məfrəqi²⁴⁷ var – maneə andañ.
⁷ Arı ətəkli nikzənlərdə qav əglənsə,
 aslında səpintis²⁴⁸ ⁸ var – maneə andañ.
 Arı atlas, ipək donda çirk ⁹ əglənsə,
 arğacında ipligi²⁴⁹ var – maneə andañ.
 Bədəv atlar ¹⁰ yola girsə, yoldañ qalsa,
 aslında bargiri var – ¹¹ maneə andañ.
 Ər igidün ğənimi qarşı gəlsə,
 yüz çevürüb ¹² geri dönsə,
 yürəgində qorqusu var,
 dayısında ¹³ kötisi var – maneə andañ.²⁵⁰
 Dədəm soyı alp ozanlar qurdañ qalsa,
 ¹⁴ çalqısında, bilgisində əksüklügi var – maneə andañ.

* * *

46 ¹ Tap-tap durar ikəñ, adam, səndəñ nə yavaş ² dil.
 Təprətduqca sözə girsə, çoq sözli dil.
³ İki qulağ eşidəndə nəhibli dil.²⁵¹
 İki ələ ⁴ “Dut!” deyəndə cavablı dil.
 İki ayağa “Səgir!” deyəndə ⁵ peykli dil²⁵².

yozumunun daha düzgün olduğunu göstərir. Radlov lüğətində bu söz “his” mənasında açıqlanır (R, IIc, 1h, s.462). Buna görə də cümləni “Təmizkar, yaxşı qadınların ətəklərində his olmaz” kimi anlamaq lazım gəlir.

²⁴⁵ “Qur” və “qor” şəklində oxuna bilən sözü kontekstdən çıxış edərək “məclis, toplantı, ziyafət” mənalarında açıqlamaq olar.

²⁴⁶ “Firiştə” fars sözü olub “mələk, məlakə” deməkdir (ƏFSL, Ic, s. 201).

²⁴⁷ “Məfrəq” ərəb sözü (-mənsubiyyət şəkilçisidir) olub “fərq, ayrılıq” deməkdir (ƏFSL, IIc, s. 34). YA nəşirləri “məfrakı” variantında oxuyub “pozuqluq, pozuq olma durumu” kimi izah ediblər (s. 219, 264). Ekici “müfessereti” şəklində transkripsiya etdiyi bu sözü “qarışıqlıq” mənasında çevirib (EM, s. 119, 197). Azmun “müferrakı” kimi oxuyaraq qarşılığını “farklılıq” sözü ilə verib (YA, s. 57, 83).

²⁴⁸ Azmun əlyazmada bu sözün üzərinə qara düşdüyü üçün yerinə nöqtələr qoyaraq buraxıb (YA, s. 57). Ekici “pintis” kimi (EM, s. 119), GY nəşirləri isə “sepintis” kimi (s. 220) oxuyublar. Fikrimizcə, YA nəşirləri daha obyektiv mövqe tutublar. Cümlədə təmiz ətəkli qadınların ətəklərinin hisli olma səbəbi şərh olunur. Ona görə də “pinti” sözü yerinə düşür. Əslində, “səpinti” GY müəlliflərinin düşündüyü “səpilme, dağılma; uyğunluq” mənasında deyil (s. 275), Radlov lüğətində verilmiş “zolaqlı kağız materialı” anlamında işlənmişdir (R, IV, 1h, s. 462). Buradan belə anlaşılır ki, təmizkar, yaxşı qadınların ətəklərində his varsa, bu kağız hisli ilə əlaqədardır.

²⁴⁹ Azmun “iplik” sözünün əvvəlində “kötü” (yəni pis) sözünün buraxıldığını düşünərək yenə də yerinə nöqtələr qoyur (YA, s. 57). Fikrimizcə, buna ehtiyac yoxdur. Çünki paltarın çirkli olma səbəbi arğacdakı ipliklə əlaqələndirilir, yəni iplik çirklidirsə, paltar da çirkli olmalıdır.

²⁵⁰ Ekici “dayı” sözünü “dayə” (yəni süd anası) mənasında qavrayıb (EM, s. 197). Xalqımızın belə bir məsəli var: “İgid oğul dayısına oxşayar”. Bu cümlədə də həmin deyimə istinad edilmişdir. Düşməndən üz çevirib geri dönməyən igidin ürəyində qorxusu var, deməli, dayıların arasında özü kimi qorxağı var.

²⁵¹ GY nəşirləri “nəhibli” sözünü iki mənada: “1) avazlı, yüksək səsli, gurlayan; 2) görkəmli, əzəmətli, heybətli” mənalarında, Ekici “qorxulu”, Azmun “heybətli” anlamlarında açıqlamışlar (GY, s. 267; EM, s. 198; YA, s. 83). “Qorxulu, heybətli” mənası yerinə düşür.

²⁵² “Peykli dil” ifadəsi iki nəfər arasında soraq aparıb-gətirən xəbərçi dil anlamındadır.

Gög yüzindəñ yer yüzinə endürəñ ⁶dil.
 Yerdə ikəñ gög yüzinə çıxarañ dil.
⁷“Bir pulum, bir həbbəm²⁵³ yoq!” der ikəñ
 ulu bəglər, aqır xanlar ⁸xəzinəsini saydurañ dil.
 Köñül buyurmasa, ⁹dil dahıca söyləməz, bil!
 Mülayim ipəgə bəñzərmiş abi ¹⁰köñül.
 Dügün düşincə dügüncügi açılmazmış dəli ¹¹köñül.²⁵⁴
 Çini çanaqa bəñzərmiş miskin köñül.
¹²Sinəcək sınaçağı bitməzmiş zalım köñül.²⁵⁵
 Köñül istər ¹³qalxa-dura, çöl yerlərdə çah²⁵⁶ qazdura, bostan əkə.
 Könül **47** ¹istər qalxa-dura, kəpənək-puş²⁵⁷ abdal ola,
 acuña ²qarnın doyura, yalañacuñ sətriñ örtə,
 gələñ-gedənə ³xeyir eyləyə, ehsan qıla.
 Ökbəsinə²⁵⁸ sabr qılañ – başdañ ⁴qada savdurur²⁵⁹.
 Qonaqına “Gəl düş!” deyəñ – gözin aydın ⁵qıldurur.
 Gündə gələñ beş vaqt namaz həm ⁶pışdurur²⁶⁰.
 Anı qılañ Əliyə xoşdur, Məhəmmədə ulaşdurur.²⁶¹
⁷Məhəmmədün didarındañ, kövsərün suyındañ,
 Dədəm der, ⁸qullarını binəsib etməsün!
 * * *

⁹Nə çağlarda?

– Səhər ertə dan bulutı saralanda,

²⁵³ Bu söz “dirhəmin qırxdə bir hissəsi” mənasında işlənən “həbbə” (-m mənsubiyyət şəkilçisidir) kəlməsidir (ƏFSL, Ic, s. 227). Kontekstdə “Bir pulun, bir quruşum yox!” anlamındadır.

²⁵⁴ Bu cümlə “İş alınmayanda fikirdən açılmazmış dəli köñül” mənasındadır.

²⁵⁵ Fikrimizcə, bu cümlədəki “sinəcək” sözü Kaşğari lüğətində “həzm etmək” anlamında qeydə alınmış “sin-” sözünün feili sifət formasıdır (R, IIIc, s. 339), “sınaçaq” sözü isə “sına-” feilindən düzələrək “sınaq” mənasında işlənən sözdür. Ekici bu ifadəni “gizli qırğımı” (EM, s. 198), Azmun “qırılacaq, qırılacağı” kimi (YA, s. 83) çevirmişdir. YA nəşirləri “sin-” felini “(köñülə) təsir etmək, işləmək”, “sınaçaq” sözünü isə “sın-” feili ilə bağlamışlar (s. 274, 275).

²⁵⁶ “Çah” fars sözü olub “quyu” deməkdir (ƏFSL, I c, s.100).

²⁵⁷ “Kəpənək” – üst geyimi mənasında DQK-da da işlənilib:

Oğlana qara kəpənək geydirmişlərdi. (D-141,13)

Qıl kəpənək boyuncuğun sürər, degil. (D-144, 4) və s.

Fars dilinə məxis “puş” sözü “kəpənək sözünün qarşılığı kimi “geyim” mənasında (ƏFSL, II c, s. 220), “abdal” sözü isə “dərviş” mənasındadır (ƏFSL, Ic, s. 8). Mənası: “Köñül istər qalxa-dura, geyimli-gecimli dərviş ola...”.

²⁵⁸ “Ökbə” – “öfkə, hirs” mənasında olub, daha qədim “öbkə” sözünün səsdəyişiminə uğramış variantıdır.

²⁵⁹ “Savdurur” sözü “uzaqlaşdırır” mənasındadır.

²⁶⁰ Bu söz “kamala yetmək” mənasında işlənmiş “pış-” feilindən (MK, IIc, s. 41) -dur şəkilçisi ilə düzəlib. Cümlənin mənası: Hər gün 5 beş dəfə qılınan namaz (insanı) kamala yetirir. Azmun sözü iki yerə ayıraraq “pış durur” kimi oxumaqla “dik durur” kimi çevirmişdir (YA, s. 58, 82). Ekici və YA nəşirləri “bişmək” feili ilə bağlı “pışdürür” variantında oxuyaraq, “olğunlaşdırır” mənasında izah etmişlər (EM, s. 123, 198; GY, s. 220, 271).

²⁶¹ “Ulaşdırur” sözü “qovuşdurur” deməkdir. Klassik ədəbiyyatımızın dilində də eyni mənada işlənib:

Ulaşıban sular taşsa, dəñiz tolmaz. (D-3, 3)

Sənün ilə bir oluban ulaşalı qaşlaruna

Yenə işbu tas içində şeşü çarü pəncümi gör. (Bürhanəddin 2005: 427)

Bu gün ulaşdılar xublar xubanı,

Bizə xublar xubanı rindi düşdi. (Xətayi 2005: 210)

Hər ulaşmağın ayrılığı var. (Oğuznamə 1987: 184) və s.

sarı ¹⁰qıyaq²⁶², gog ot başı yayxananda,
 səhər yeli əsib ¹¹köksi gözəl Qara dağa toxunanda,
 kəküllicə ¹²torqaylar sayrayanda,
 bədöv atlar mehtərinüñ isin almış
¹³daban çalub oxur-oxur oxrananda,
 say ¹⁴sancaqlı²⁶³ Oğuz qızı
 halalınıñ qoynındañ **48** ¹çıqubanı
 ayağı altında bəzənəndə, düzənəndə,
 igidinüñ ²köñlin alub kevcüdəndə²⁶⁴ –
 ol çaqlarda bədöv atları ³səgirdibəñ
 dört ayağındañ nal fırlasa,
⁴qayxu polad çalınanda qan şorlasa,
 sarı yaylar çəkiləndə ⁵qəbzə ayrılsa,
 ol çaqlarda, Dədəm der, Qadir Allah qoç igidə mədəd olsun!

* * *

⁷Qaysar salur iyəsi, dumanlı dağ bürüsü, salur ⁸yegi, eymür görki, zülqədir dəlüsi,
 Bayındır padşah vəkili ⁹Ğazan der:²⁶⁵

²⁶² Radlov bu sözün bəzi türk dillərində “iri yarpaqlı ot, qumotu” mənalarında işləndiyini göstərir (R, IIc, 1h, s. 710).

²⁶³ Bu birləşmədəki “say” sözü “parlaq, cilalı”, “sancaqlı” sözü isə “saça taxılan sancaqlı” anlamında olmalıdır. Ekiçi “soylu sancaqlı” (EM, s. 199), Azmun “gözəl sancaqlı” mənasında (YA, s. 84) çevirib. GY müəllifləri “say” sözünü düzgün olaraq “parlaq, cilalı” anlamında izah etsələr də, “sancaqlı” sözünü isə “sancaqlı, bayraqlı” kimi izah etmişlər (GY, s. 273, 274).

²⁶⁴ Fikrimizcə, bu söz GY nəşirlərinin düzgün qeyd etdikləri kimi, “yumşaltmaq” mənası daşıyıb, tarixən eyni mənada işlənmiş “kev-” feilindən düzəlmiş dil vahidiir (GY, s. 256).

²⁶⁵ Cümlədəki “qaysar” sözünü GY nəşirləri “qısar” kimi oxuyub, “qısan, sıxan, sığışdıran” mənasında izah etmişlər (s. 221, 261). Çevirmədən belə anlaşılır ki, Azmun “Kaysar”, Ekiçi isə “Kayser” variantında verdikləri bu sözü yer adı kimi düşünmüşlər (YA, s. 59, 84; EM, s. 125, 200). Fikrimizcə, bu söz Yusif Xas Hacibin “Qutadqu bilik” əsərində işləndiyi mənada, yəni başçı, hökmdar (qəysər) mənəsindədir:

6547 totalım ya kısar ya kaysarca boldum

Ya şəddad-u ‘ad teg takı uçmak ittim (Yusif Xas Hacib 2006: 1074)

Əslində, bu yanaşma 24 oğuz tayfasından biri olan salurların hakimiyyətdə yüksək mövqə tutmasını ifadə edir. Burada “sahib, yiyə” mənasında işlənmiş “iyəsi” sözünü GY nəşirləri “iyesi” (s. 125), Azmun və Ekiçi isə “ayası” fonetik şəkildə oxumuşlar (YA, s. 59; EM, s. 125). “İyə” sözü eyni yazılışda aşağıdakı mənbələrdə də əksini tapmışdır:

Qalmış yigit arxası,
 Bezə-miskin umudu,
 Bayındır xanıñ güyəgüsi,
 Tulu quşuñ yavrısı,
 Türkistanıñ dirəgi,
 Amit soyınıñ aslanı,
 Qaraçuğuñ qaplanı,
 Qoñur atıñ iyəsi,
 Xan Uruzuñ babası, xanım Qazan! (D-110, 2-6).

Nübüvvət, həm sən risalət buldaçısan,
 İyəsən, həm məmləkət buldaçısan,
 Rahətliğı sən bəşarət buldaçısan,
 Dünya, üqba dönəli ti görnür imdi. (Qul Əli 2004: 22)

Ol zəmandə kim nə oğurlər isə,
 Gələbən iyəsinə derlər isə,

– Aqalarum iləñ ala, qarlı, gög sünbüllü dağlara ¹⁰ava getmiş idüm, içir idüm. Sərhəd bəglərindəñ çapar gəldi: ¹¹“Gazan nə içərsəñ? On min yağı üstüñə gəldi”.

¹²On min yağı gəldüğünü eşidəndə
qol götürüb ¹³aq otaq içində oyuna girdüm. ²⁶⁶
“İgirmi min yağı ¹⁴gəldi” deyəndə
yerümdəñ imrənmədüm ²⁶⁷.
“Otuz min yağı gəldi” deyəndə
49 ¹hiçə saydum.
“Qırx min gəldi” deyəndə
qara gözümüñ ²ucındañ qıya baxdum, qımzanmadum ²⁶⁸.

Mal iyəsi oğuru alur idi,
Mali ilə evinə gəlür idi. (Suli Fəqih 1991: 141)

Kişvəri istəb səni hər yan fəğan qılmaqdadur,
Bir əyəsiz itki, yollar üstündə qılğay fəğan. (Kişvəri 2004: 83)
Bu bikar iyəsi mülkini gözlər,
Görür bu məninini işıqlu gözlər. (Xətayi 2005: 230)

At yorulanda iyəsinə tərük atar. (Maraği 1992: 14)

Qazan xanın bürüyə, yəni qurda bənzədilməsi, şübhəsiz, qədim mifoloji baxışlarla bağlıdır və DQK-da da aydın ifadə olunmuşdur:

Əzvay qurd ənügi erkəgündə bir köküm var,
Ağca, yañal, tümən qoyunuñ gəzdirməyə. (D-280, 11-12).

Digərlərindən fərqli olaraq, Ekici “yaxşısı” mənasında işlədilən “yegi” sözünü “sahib” anlamında şərh etdiyi “igi” kimi verib (EM, s. 125, 200). Cümlədəki “eymür” sözü 24 oğuz tayfasından birinin adıdır (MK, Ic, 128). “Zülqədər” sözünün də tayfa adı olduğu şübhə doğurmur.

²⁶⁶ Qazan xanın dilindən getmiş bu soylama parçası DQK-nın 11-ci boyunda aşağıdakı məzmununda verilmişdir:

Biñ-biñ ər[dən] yağı gördümsə, oyunum dedim.
Yigirmi biñ ər yağı gördümsə, yılamadım.
Otuz biñ ər yağı gördümsə, ota saydım.
Qırx biñ ər yağı gördümsə, qıya baqdım.
Əlli biñ ər gördümsə, əl vermədim.
Altmış biñ ər gördümsə, aytışmadım.
Səksən biñ ər gördümsə, səksənəmədim.
Toqsan biñ <ər> yağı gördümsə, tonanmadım.
Yüz biñ ər <yağı> gördümsə, yüzüm dönmədim.
Yüzi dönməz qılıcum ələ aldım,
Məhəmmədiñ dini eşqinə qılıc urdım.
Ağ meydanda yumrı başı topca kəsdim.
Anda dəxi “Ərəm, bəgəm!” deyü ögünmədim.
Ögünən ərənləri xoş görmədim. (D-277, 1-9).

²⁶⁷ Ekici “eymerenmədim” şəklində oxuyub “çəkinmək, qorxmaq, hürkmək, ürpərmək” mənasında açıqlayıb (EM, s. 125, 208). Azmun “imrendüm” kimi oxuduğu bu sözü “tələsmək, təlaşlanmaq” anlamında izah edib (YA, s. 59, 95). Söhbət sayından asılı olmayaraq yağı qarşısında Qazanın narahatlıq keçirməməsindən getdiyi üçün “imrənmək” feilinin inkarda işlədilməsi tələb olunur. Əlyazmada bu şəkildə də getmişdir ki, GY naşirləri onu əslinə uyğun oxumuşlar (s. 221). Lakin sözün “həvəslənmək, istəklənmək” anlamında izahı, fikrimizcə, yerinə düşmür (s. 254). Kontekstdən çıxış etdikdə “imrənmədim” sözünün “tərpənmədim” anlamında işlənildiyini söyləmək olar. Qazi Bürhanəddin bu sözü “hərəkətə gəlmək” mənasında işlədib:

Özini xüftəyə urub gözi könül avlar,
Nətə ki imrənicək baz bir şikara yatur. (Bürhanəddin 2005: 632)

Maraqlıdır ki, bu söz “imrəmməx” fonetik variantında “səs çıxarmaq” anlamında bəzi şivələrimizdə hələ də yaşamaqdadır (ADDL, s. 234).

²⁶⁸ Dilimizdə “qımıldanmadım” mənasında işləkliyini saxlamış bu sözü Ekici digər naşirlərdən fərqli olaraq,

“Əlli min gəldi” deyəndə
³əl verüb əlləşmədüm, “Azdur!” dedüm.

“Altmış min gəldi” ⁴deyəndə
 Allahı andum, atlanmadum.

“Yetmiş min gəldi” deyəndə
 yeltənmədüm ²⁶⁹.

⁵“Səksən min <gəldi>” deyəndə
 səksənmədüm.

“Doqsan min yağı gəldi” ⁶deyəndə
 arxaluqcaq idüm, donum geydüm.

“Yüz min yağı gəldi” ⁷deyəndə
 yüz çevirüb qayıtmadum.

Axar sudañ abdəst ⁸qıldum,

Alınımı yerə qoyub qıldum namaz.

Məhəmmədi ⁹yaradañ bir cəbbara bel baqladum,

“Ya Məhəmməd, ya Əli, mədəd!” dedüm.

Ögümdə ¹⁰kimləri çarxçı buyurdum?

Ada basa yeriyəndə heybətindəñ ¹¹yer omrılañ, gəniminə qıya baxanda yürək yarañ, ac aslanuñ ¹²bağır, öpkəsin qara sac içində qavurub yeyəñ, ¹³çaya girsə, çalımı, çal qaraquş ərdəmli, alıcı quşuñ ¹⁴yügrügi, Türküstanuñ dirəgi, Hələb xanı, ik yaylı, xədəng **50** ¹oqlı, Qara Günə yavrisı Qara Budağı çarxçı ²⁷⁰ etdüm.

²Saqdañ kimi saldum? Bayındırdañ Bicən padşaha ³elçi varañ, varduqında Alay xan iləñ Bulay xanı devrə ⁴basañ, Qıl Baraquñ başın kəsəñ, qaydışda ⁵Qaplantu gədigində dayısı Qoñur alpuñ boynın urañ, ⁶al aygırı padşah Bayındırdañ cüldü qapañ, mərəkələr çiçəgi ⁷qurçı başı xan Avşarı saqdan saldum.

Soldan ⁸kimi saldum? Qızılca Təbrizdəñ tökülüb köçəñ, Aras iləñ ⁹Kür suyını dilib ²⁷¹keçəñ, Dəmürqapu Dərbəndi tərüb alañ, ¹⁰təpdüğində cidası ucında ər böğürdəñ, Qumuq iləñ Qaytaquñ ²⁷² ¹¹ödin yarañ, Şah dağı üstində sayban gərəñ, Samur ¹³suyı üstində içki qurañ, Qabaladañ qış günində ¹³əl üstində anuñ içüñ yañıl alma ²⁷³ məzə gələñ, Panbuqçınuñ

“qıymazanmadum” şəklində oxuyur (EM, s. 127). Fikrimizcə, istər bu, istərsə də “eymerelenmedüm” sözlərinin çoxhecalı variantda oxunması soylamanın ahəngini, ritmini pozan məqamlardandır ki, oxunuşda nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir.

²⁶⁹ Azmun bu sözü “elleşmədüm” kimi oxuyur (YA, s. 59). Onun DQK-da “həvəslənmək, şövqə gəlmək” anlamında işləndiyi müşahidə olunur: Yavuz yerlərdə yeltəndiñ, qayıda döngil! (D-176-2-3).

²⁷⁰ “Çarxçı” sözü öncül süvari dəstəsinin başçısı mənasındadır ki, “çarxçı” səs tərkibində “Koroğlu” eposunda da işlədilmişdir:

Qabağcan çarxçı girsün,
 Dövüş salsun bu meydanə.
 Dəmir donlu iyidlərdən
 Gətürsün Rəxşi çövlənə.

(Koroğlu 2005: 688).

²⁷¹ “Dil-” feili M. Kaşğari lüğətində “til-” fonetik variantında qeydə alınaraq, “uzununa yarmaq və ya kəsmək” mənasında izah olunub (MK, II, s. 50). Mətnədə aid olduğu sözlərlə birlikdə “çayı yarıb keçən” anlamını daha dəqiq ifadə etmək üçün işlədilib.

²⁷² Haşiyədə: *Qaytaquñ*.

²⁷³ Orta əsrlər üçün işlək olan “yañıl” sözü sonrakı dövrlərdə “qırmızı” mənası verən “qızıl” sözü ilə əvəzlənmişdir:

Qızıl almanı dişləsin,
 Ətrafını gümüşləsin,
 Yol düşsün, karvan işləsin,
 Nigar yarın obasına.

(Koroğlu 1956: 274).

¹⁴on dörd kəndindəñ xərac alañ, Min qışlaqa talan **51** ¹salañ, Tabarsarañ sultanı, igirmi dörd min igidüñ ²aqası Ğıyan oğlu Dəlü Dondarı soldañ soldum.

Ğazan ³der: – Özüm tipdə durdum, İç Oğuzuñ bəglərini saqdañ ⁴saldum, Dış Oğuzuñ aqalarını soldañ buyurdum.²⁷⁴ ⁵Alagözün ağzında, Şərabxana²⁷⁵ düzində yüz min kafirə ⁶qarşu gəldüm, qarma dutdum,²⁷⁶ savaş saldum, yeddi ⁷gün yeddi gecə ol kafirə qılıc çaldum. Yeddi gündəñ soñra ⁸qabaqumı qavzadum, yeddi kafir qılıcum ögində onba durmuşdı.²⁷⁷ ⁹Yüz min kafirün qırılduğın andañ bildüm. Aras iləñ ¹⁰Qars qalasını ol yerışdə aldum. Başı açuqdañ xızan ¹¹sürdüm.²⁷⁸ Aqca qala Sürməlüdə Lələ Qılbaşı daruğa tıkdüm.²⁷⁹ ¹²Bəglər iləñ Surxab dağına seyrə çıqdum. Damağumuñ çaq ¹³vaqtında ol altı bəg oğluna ələm, tuq, nəqarə verüb ¹⁴özüm tək bəg qıldum. Anda “Alpam, ərəm!” deyübəni, Ğazan der, güvənməddüm.

* * *

52¹Bir gün adamlar əvrəni, İslam dini qüvvəti, Qoñur atlı salur ²yegi, eymür görki, zülqədirlı dəlusi, Savalan dağı ³yaylaqlı, Sarıqamış qışlaqlı, səksən min ər heybətli, ⁴qara polad yalmanı, sür cidanuñ cibiri, suhar oqlar peykani, ⁵qatı yaylar qəbzəsi, Adərbaycan ləngəri, padşahuñ vəkili, ⁶Ulaş oğlu Ğazan qara yazuñ fəslində tazı, tula ⁷yedürdi, bəhri

²⁷⁴ Bu cümlədəki “tip” sözü döyüşə girən ordunun mərkəzini bildirir. Bu əlyazmada da Oğuzların düşmən üzərinə hücum taktikası eynilə DQK-da verildiyi kimi əks olunmuşdur:

Cılasun yigitlərlə Qara Günə oğlu Dəli Budaq soldan dəpdi. İç Oğuz bəgləriylə Qazan düpə dəpdi, Şöklı Məlikə həvalə oldı. Şöklı Məlikə böğürdübəni atdan yerə saldı, ğafillicə qara başın alub kəsdi, qaxşadıban alca qanın yer yüzünə dökdi. Sağ tərəfdə Qara Tükən Məlikə Qıyan Səlcük oğlu Dəli Tondar qarşu gəldi, sağ yanını qılıcladı, yerə saldı. Sol tərəfdə Buğacıq Məlikə Qara Günə oğlu Dəli Budaq qarşu gəldi. Altı pərli gürz ilə dəpəsinə qatı tuta urdı. (D-64, 1-9).

Göründüyü kimi, Qazan xan ordu başçısı kimi həmişə mərkəzdə durur. Maraqlıdır ki, Koroğlu da Qazan xan kimi sağ və sol cinahdan deyil, məhz mərkəzi hissədən hücumə keçir:

Hər hünər göstərir yeddi yaşında,
Bir mərd igid bağdaş qurar döşündə.
Tipə təpər, baydaq alar qoşunda,
Döyüşür, savaşı, fitnə-felli olar. (Koroğlu 1956: 423)

²⁷⁵ Ekicinin “Şərabxana” variantında oxuduğu bu yer adını (EM, s. 131) GY nəşirləri “Şərabxana” (s. 222) və Azmun isə “Şərab-hane” (YA, s. 60) şəklində oxunmuşlar. İstər sözün yazılışı, istərsə də -xana şəkilçisi ilə düzələn toponimlərin Azərbaycan ərazisində yayılması (məsələn: Topxana meşəsi, Yekəxana kəndi və s.) sözün “Şərabxana” kimi oxunmasına əsas verir. Bundan əlavə, eyni şəkilçi ilə yaranmış “Salaxana” yer adına DQK-da da rast gəlinməsi bu oxunuş variantının daha inandırıcı olduğunu göstərir:

Qalın Oğuz bəgləri bindilər, Salaxana qayasına gəldilər. (D-234, 7-8)

²⁷⁶ Ekici “karma dutdum” ifadəsindəki ilk sözü “karime” şəklidə oxumuş və “rəqib” mənasında izah etmişdir (EM, s. 131, 200). GY və YA nəşirlərində göstərilən variantda oxunsa da, yanaşmalar fəqlənir. Belə ki GY müəllifləri onu “yaxalamaq, tutmaq, qapmaq” mənasında (s. 259) izah etmişlərsə, Azmun qarşısına sual işarə qoymaqla mənanın ona aydın olmadığını bildirmişdir (YA, s. 95). Düşmənlə yeddi gün yeddi gecə döyüş gətməsinə əsaslanaraq, bu ifadəni “hər tərəgdən mühasirəyə aldım” kimi anlamaq mümkündür.

²⁷⁷ Cümlədəki “qabaqumı qavzadum” ifadəsi “göz qapağımı qaldırdım” anlamındadır. GY nəşirləri “onba” sözünü “ongxu” monqol sözü ilə bağlayaraq “təpəsi aşağı, başı aşağı gələcək biçimdə” anlamlarında izah etmişlər (s. 269). Azmun “onba durmaq” ifadəsini “səcdə edir kimi durmaq” (GY, s. 99), Ekici “üzü üstə düşmək” mənasında (EM, s. 210) açıqlamışlar. Fikirmizcə, hər üç yozum mahiyyətcə eynidir. Bu söz Azərbaycan dialektlərində “onba qalmaq” (üzü üstə düşmək) ifadəsinin və “onbalamaq” (ağzı aşağı qoymaq) feilinin tərkibində hələ də yaşamaqdadır (ADDL, s. 382). Göstərilən məqamda təzim etmə prosesinin tərkib elementini kimi verilib.

²⁷⁸ “Başı açmaq” tarixən Gürcüstana verilən addır, “xızan” sözü isə “yeniyyətə uşaq dəstəsi” anlamında olmalıdır. Həmin söz dialektlərimizdə “çoxlu, topa, uşaq” mənalarında işləkliyini saxlamışdır (ADDL, s. 225). Odur ki cümləni “Başı açıqdan çoxlu gənci qovdum (yaxud qabağımə salıb apardım)” kimi anlamaq lazım gəlir.

²⁷⁹ “Lələ” sözü Səfəvilər dövrü ilə bağlı olub, “himayəçi” anlamındadır. Təkcə bu sözə görə əlyazmanın Səfəvilər dövründə yazıldığını söyləmək mümkündür. Cümlədəki “daruğa tıkdım” ifadəsi “darğa qoydum” deməkdir.

quşlar götürtdi, ala parsılar öñürtdi, ⁸üç yüz igid götürdi, Aq Manqanı gözlədi, ava getdi.²⁸⁰ Aq ⁹Manqanda av avladı, quş quşladı. İkinci zamanı dedi ki: ¹⁰“Aqalarım, kimsə mənümləñ gəlməsüñ, hamı orduya varuñuz. Mən yalnız ¹¹bir av avlaram, gəlürem”.

Orduya aqaların yollayubanı Ğazan yalnız Aq ¹²Manqanıñ təpəsinə Qoñur atı oynatdı. Qaranquluq qarışdı, ¹³dahı bir av əlinə girmədi. Dedi: “Pərvərdigara, mən aqalarımdañ **53** ¹ayrıldım. Bir av avlayım, əli avsız getməyim orduya. Sən mənə əli ²avsız qoyma!” Alçaq ava yerlərə göz gəzdürdi. Qara dağın damanında²⁸¹ ³yeddi yerdə məşəl kimi yanar gördi, yeddi yerdə qoyu-qoyu tütün²⁸² ⁴çıqar gördi. Ğazan sandı, öz ordusunıñ çıraq ⁵işığıdır. At oynatdı, ol işığa sarı yola düşdi.

⁶Ğazanıñ ordusunda Lələ Qılbaş – Ğazanıñ lələsi ⁷eşitdi ki, Ğazan yalnız avda qalubdur. Qatlanmadı, ilğadı²⁸³ ⁸Ğazanıñ ardınca. Ğazan anda yetişəndə təpə kimi bir nəstəni ⁹yatar gördi, meşə kimi bir nəstəni əsər gördi. Yeddi başlı²⁸⁴ yer əvrəni ¹⁰bir əjdəhaya rast gəldi. Yeddi yerdə məşəl kimi yanañ ol ¹¹əjdəhanıñ gözləriymiş. Yeddi yerdə tütün çıqañ ¹²ol əjdəhanıñ ağzınıñ buqıymiş²⁸⁵. Meşə kimi əsəñ ¹³ol əjdəhanıñ yalıymış. Əjdəhanı görəndə Ğazanıñ ¹⁴içindəki tüm yürəgi doldı-daşdı. Dünya aləm **54** ¹Ğazanıñ başına aydın oldu. Əjdəha iləñ döğüşməyə ²qəsd eylədi. Qayıtdı gerü baxdı, Lələ Qılbaş qulluqında ³hazır gördi. Lələ iləñ məsləhət gördi: “Canım Lələ, bu təpə kimi yatañ ⁴əjdəhanı görürmisen? Bu əjdəhanıñ üstinə varalımmı? ⁵Yoqsa, yan verüb savuşubañ ötəlimmi? Salahuñ²⁸⁶ nədür, canım Lələ, maña degil!” – dedi.

Lələ fikr eylədi ki, Ğazan dedikləri ⁷ər igiddür, mərd igiddür, “Getmə!” desəm, bəlkə, maña gəzəbi ola. Lələ ⁸dedi:

– Aqam, qarşı yatañ dağın hündürisən, ⁹ulmagiləñ!²⁸⁷

²⁸⁰ Bu cümlə ilə əlyazmada Qazan xanla bağlı bir əhvalatın nəqli başlanır. Türk nəşirləri onu müstəqil boy kimi təqdim etsələr də, Azərbaycan alimləri Ramazan Qafarlı və Seyfəddin Rzasoy onu DQK-nın XI boyunun “kontaminativ əlavəsi” hesab edirlər (ətraflı şəkildə bax: Qafarlı R., Rzasoy S. 2019: s. 31-37). Mətnin məzmunu və DQK-dakı boylarla müqayisəsi Azərbaycan alimlərinin gəldiyi qənaətə tamamilə haqq qazandırır. Fikrimizcə, Qazanla bağlı bu hekayəni müstəqil boy kimi dəyərləndirmək çətindir. Bununla belə, məlum fakt göstərir ki, Dədə Qorqud boyları, xüsusən Qazan xanın adı ilə bağlı hekayələr XVIII əsrin sonlarına qədər xalqımız arasında hələ də yaşamaqda idi.

Cümlədəki “yedürdi” (yetirdi, yəni çatdırdı) sözünü Azmun eynilə oxusa da (GY, s. 61), GY nəşirləri “yeddürdi” (s. 222), Ekici isə özündən əvvəlki sözlə birləşdirərək “tolayırdı” kimi (EM, s. 133) oxumuşlar. Buradan belə anlaşılır ki, Ekici “tazi” sözünün qarşılığı kimi hazırda da ov itinə deyilən “tula” sözünü nəzərdən qaçırmışdır.

Cümlədəki “öñürtdi” sözünü GY nəşirləri “öngürtdi” səs tərkibində oxusalar da, “ön” sözü ilə bağlayaraq “irəli götürmək, irəli keçirmək” mənasında açıqlamışlar (GY, s. 222, 270). Azmun “öñartdı” variantında oxumuş və müasir qarşılığını sual doğurduğu üçün “?evcilleşdirtti” kimi mötərizə içərisində vermişdir (YA, s. 61, 85). Ekici isə “üngetdi” variantında oxuyaraq “səs çıxarmaq, çığıq atmaq” mənasında izah etmişdir (EM, s. 133, 212). Fikrimizcə, bu öz boyunlarına bağlanmış örkəni sahibinə güc gələrək dartmaqla irəli cuman barsların (bəbirlərin) ov zamanı özlərini aparmaq tərzini ifadə edən “öñürt-” feildir. Həmin söz feildən feil düzəldən -ür və -t morfevləri ilə M.Kaşğari lüğətində “yönəl(mək)” mənasında qeydə alınmış “ön(mək)” feildən yaranmışdır (MK, Ic, s. 221).

²⁸¹ Fars mənşəli “damən” (//damən) sözü “dağın döşü, aşağı hissəsi, ətəyi” mənasındadır (ƏFSL, Ic, s. 106).

²⁸² Cümlədəki “qoyu-qoyu tütün” birləşməsi “qatı tüstü” mənasındadır.

²⁸³ “Bərk çapmaq” mənalı bu qədim feil KDQ-da da Qazanla bağlı olaraq bir dəfə işlədilmişdir:

Ilğayuban qara tağım yıqan Qazan! (D-149, 5).

²⁸⁴ Haşiyədə: *başlı*.

²⁸⁵ “Buq” sözü “buğ, nəfəs” mənasındadır.

²⁸⁶ “Salah” sözü “tövsiyə, məsləhət” mənasındadır.

²⁸⁷ GY müəllifləri və Azmun bu sözü “öl-” feili ilə bağlayaraq oxumuşlar (GY, s. 223; YA, s. 62). Ekici isə “olmagiləñ” variantında oxusa da, cümlələrin müasir qarşılığını həmin sözü buraxmaqla vermişdir (EM, s. 137, 202). Fikrimizcə, tarixən çoxmənalı “ul(maq)” bağlı olan bu söz “tərəddüt etmə” mənasındadır. Bu qədim mənə Kaşğari lüğətində “usanmaq, bezmək” mənasında qeydə alınmış “ulın-” feilinin kökündə (-ın qayıdış növ

Ayındurı daşqun suyuñ türkəniseñ²⁸⁸, ¹⁰ ulmagiləñ!

Qazaqucuñ ayğırısıañ, ulmagiləñ!

Qaybatanuñ ¹¹buğurısıañ, ulmagiləñ!

Ağayıluñ qoçqarısañ²⁸⁹, ulma¹²giləñ!

Ərənləruñ sərdarısañ, ulmagiləñ!

İgidləruñ ¹³qoçaqısañ, ulmagiləñ!

Əjdəha dediklər aslı bir yılandur, ¹⁴ol yılanuñ üstinə getgil!” – dedi.

Ğazan Qoñur atı ⁵⁵ oynatdı, əjdəhanuñ üstinə yegin²⁹⁰ gəldi. Əjdəhanı ²yatubanı uy-
muş gördi. Ğazan fikr eylədi ki, yatur yerdə ³ər öldürmək mərdlik olmaz, hiylə iləñ dirilmək
ər oğluna ⁴dirilik olmaz.²⁹¹ Sadaqındañ suhar qapdı, bir oq iləñ ⁵əjdəhanı atdı urdı. Əjdəha
oyananda quyruq çaldı, ⁶dağ dolandı, ağu saçdı, yer boyadı, nəfəs çəkdi, don ⁷sömürdi. Gən-
gərçək butası²⁹² yel ögicə gedər kimi atıylañ, donıylañ ⁸Ğazan əjdəhanuñ boğazına getməli
oldı. Ğazan nərə çəkdi, ⁶Allahına yalvardı:

– Ya götürdügüñ gögə yetürəñ görklü Tarı!

¹⁰Ya urduğüñi ulatmayañ ulu Tarı!

Çoq kimsələr səni gögdə ¹¹istər.

Möminləruñ köñlindəseñ,

Sadiqləruñ dilində¹²səñ.²⁹³

şəkliçisidir) özünü göstərir. Maraqlıdır ki, “ul- (/ol-)” feilinin bu qədim mənası bəzi türk dillərində “peşmanlıq
çəkmək, ürəyi sıxmaq” anlamında işlənən “olın-” feilin tərkibində hələ də yaşamaqdadır (R, Ic, 2h, s. 1086).

²⁸⁸ Ekici bu sözü “türkin” variantında oxuyub “suyun toplandığı yer; oymaqların, hısımların toplandığı yer”
anlamında açıqlayıb (EM, s. 137, 212). Azmun onu “türkeniseñ” varintında oxusa da, işlənmə məqamı ilə heç
cürə səsleşməyən “soylu qadınların ləqəbi” mənasında izah edir (YA, s. 62, 101). GY nəşirləri isə
“türkeniseng” şəkildə verməklə “çayın, ırmağın sürətlə axan yeri” anlamında izah etmişlər (GY, s. 223, 281).
Araşdırma göstərir ki, “türkün” sözü “oymaqların, ellərin toplandığı yer” mənasında Kaşğari lüğətində qeyd
alınmışdır (MK, Ic, s. 433). Kontekstdə daşqın sularla bağlı işlədilməsini nəzərə alaraq, həmin sözün “çayın,
suyun sürətlə axanı” mənasında işləndiyini düşünürük.

²⁸⁹ “Qoçqar” sözü “qoç” mənasındadır.

²⁹⁰ “Yegin” sözü “yeyin, cəld” mənasındadır.

²⁹¹ Ekici “diril-” feilini “açıqgözlülük etmək” mənasında şərh etsə də, onun işləndiyi “hiylə iləñ dirilmək ər oğluna
dirilik olmaz” deyimini “hiylə ilə bir kişini vurmaq ər oğluna yakışan (yaraşan) bir vuruşma olmaz” anlamında
müasirləşdirmişdir (EM, s. 202, 208). Azmun həmin deyimi eynilə saxlayaraq, “hiylə ilə dirilmək ər oğluna dirilik
olmaz” şəkildə vermişdir (YA, s. 86). Müqayisə etdikdə, “dirilmək” sözü “yaşamaq, keçinmək (yəni həyat
sürmək)”, “dirilik” sözünü isə “yaşayış, həyat” mənasında açıqlayan GY nəşirlərinin daha dürüst mövqe tutduqları
aydınlaşır. (GY, s. 242). Həqiqətən də, “tiril-” fonetik şəkildə Kaşğari lüğətində verilmiş “diril-” feili “yaşamaq”
mənasındadır (MK, IVc, s. 548), deməli, bu sözdən düzəlmiş “dirilik/dirilik” sözü “yaşayış, həyat” deməkdir. Ona
görə də deyim “hiylə ilə yaşamaq ər oğlun həyat olmaz” şəkildə müasirləşdirilməlidir.

²⁹² Bu birləşmədəki “gəngərçək” sözü müasir dilimizdə “gəngərçək” formasında “toxumundan eyni adda yağ
alınan bitki adı” mənasında (ADİL, II c, s. 235) işlənir, “buta” sözü isə, görünür, “topa” anlamındadır. Be-
ləliklə, ifadəni “gəngərçək topası” kimi açıqlamaq mümkündür. Olduqca yüngül olduğu üçün yel əsəndə onu
çox asanlıqla özü ilə aparır ki, bu nümunədə əjdəhanın Qazanı atı və hərbi geyimi ilə birgə özünə tərəf çəkməsi
həmin təbiət hadisəsi ilə müqayisə edilir.

²⁹³ Soylamanın ilk beş misrası DQK-nın “Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu”nda Yegnəyin uca Yaradana
müraciətlə söylədiyi soylamanın tərkindəki misralarla tam səsleşir:

Urduğın ulıtmayan ulu Tañrı!

Basdığın bəltürməyən bəllü Tañrı!

Götürdügin gögdə yetürən görklü Tañrı! (D-210, 6-8)

Əlyazmadakı yazılışa əsasən, “urduğünü” kimi oxunması gərək olan sözü Ekici “urduğunu” (EM, s. 139), Azmun
“urduğünü” (YA, s. 63), GY nəşirləri isə “urduğünü” (GY, s. 223) şəkildə vermişlər. “Urduğünü ulatmayan”
feili sifət tərkibi “vurduğunu böyütməyən” anlamındadır. Görünür, Ekici “ulatmayan” sözünü “böyümək”
mənasında işlənən “ulat-” feili ilə deyil, müasir dilimizdə eynilə işlənən “ula(maq)-” feili ilə (-t təsirli feil

Allah Tarı, saña bir deyənün ağzın öpim,
İki ¹³deyənün ağzın çarpım!
Axar çaylar üstinə körpi salım,
¹⁴Qalmışların əlin dutım,
Yalañacların sətriñ örtim.
Deməsünlər, **56** ¹son çağında Ğazanı bir yılan utdı.
Ya Pərvərdigar, ²səñ maña bir nicat vergil!

Yaman günün düşməsün. ³Yaman günün düşsə, Allahuña yalvargiləñ! Allahına yalvaranlar ⁴məhrum qalmazlar. Ğazan ki Allahına yalvardı, aniləñ²⁹⁴ əjdəhanun ⁵arasında bir otaq kimi qaya peyda oldı. Ğazan ol qayanun ⁶daldasına yetişəndə atdañ düşdi, cidasını yerə tikdi, ⁷qalxanını yapındı. Bir igid saq olduqca bir yaraq can verür. ⁸Ol yaraq bir dəm, bir saatcuq ol igidə gərəkli olur. Əjdəha ⁹nə qədər cəhd eylədi Ğazanı sömürübəñ utmaqca, cida iləñ ¹⁰qalxan qoymadı qayanun daldasındañ çıqmaqca. Ğazan ¹¹ol qayanun daldasında özin toqtaşdı. Əjdəhanun ¹²heybətindəñ Ğazanıun bir gözi bulaşdı, qana döndi. ¹³Ğazan öz gözünə acıqlandı:

–Mərə, səñ mənüm namərd gözüm!
Qara ¹⁴polad sav qılıcuñ yalmanındañ qorxmazduñ,
Suhar oqlar **57** ¹peykanındañ üşənməzdün²⁹⁵,
On altı batman kafir gürzi ²təpəmdəñ dəgdi, pörtləmədün²⁹⁶.
Əjdəha dedükləri bir yilandur.
Anda ³nə var ki, bulaşursañ, öləzürsəñ²⁹⁷.
Sənün kimi namərd ⁴göz mənüm kimi igiddə neylər?

Xəncərini çıqardı, gözlərini oymaqca ⁵qəsd eylədi. Genə fikr eylədi ki, əgər mən gözüm oysam, derlər: ⁶“Ğazan əjdəha görübdür, qorqusundañ hiç bəhanə tapmayub, ⁷gözlərini çıxarubdur”. Sadaqını ögünə tökdü, səksən oqı sadaqındañ tükənincə əjdəhaya buqun-buqun²⁹⁸ şişlədi. ⁹Əjdəhada dahı sömürmək hovurı²⁹⁹ qalmadı, dahı can ¹⁰hovurı qaldı. Qar polad sav qılıcın əlinə aldı, sıyra ¹¹qılıc səgirdi əjdəhanun üstinə. Yedi başı bir ¹²buqundañ³⁰⁰ qılıcladı, yerə saldı. Əjdəhanun ağusı ¹³yer yüzünə töküləndə ağusundañ yer yüzünə yanar-yanar odlar ¹⁴düşdi. Ğazan xəncərin sancdı, qılıcın sancdı, **58** ¹bıçaqın sancdı. Əjdəhanun üstində bağdaş ²qurdu. Lələ Qılbaş eylə ki odı gördi, sandı, əjdəha ³Ğazanı utdı. “Aq əkməgin yedigüm aqa, aqa!” deyübəni

şəkilçisidir) əlaqələndirdiyi üçün birləşməni “batırdığını səssizliyə qərç edən” kimi çevirmişdir (EM, s. 202).

²⁹⁴ Cümlədəlik “aniləñ” sözü “onunla” mənasındadır.

²⁹⁵ Ekici bu sözü “qırılmaq, parçalanmaq” mənasında izah etdiyi “uşan-” feili ilə bağlayaraq “uşanmazduñ” şəklində vermişdir (EM, s. 143, 212). Lakin işlənmə məqamı göstərir ki, bu söz “titrəmək, narahat etmək” mənası bildirən “üşən-“ feilinin qrammatik şəkilçilər qəbul etmiş formasıdır və eyni mənada DQK-da da işlənilib: Dəpəgöz qocalara ayıtdı: – Bu yerin süñəgi bizi üşəndirdi, – dedi. (D-225, 12-13)

²⁹⁶ “Pörtlə-” feili müasir dilimizdə olduğu anlamda, yəni “qızarmaq, tər tökmək” mənasındadır (ADİL, IIIc, s. 649).

²⁹⁷ Hazırda da işləkliyi saxlayan “öləzi(mək)” feili gözün görmə qabiliyyəti ilə bağlı olub “zəifləmək, nurunu itirmək” mənasındadır. Azmun onu “zəif düşmək” anlamında düzgün izah etsə də, “üləz-” feili ilə bağlayıb (YA, s. 63, 102).

²⁹⁸ Bu söz Kaşğari lüğətində “barmaqların fəqərəsi” anlamını verən “boğım” sözünün (MK, I c, s. 394) səs tərkibinə görə dəyişilmiş variantı olmalıdır. Müasir dilimizdə “buğum” şəklini alsa da, eyni mənəni ifadə edir (AGİL, Ic, s. 355). Fikrimizcə, barmaq sümüklərinin düzülüşünə uyğun olaraq, kontekstdə “ard-arda” mənasında işlənmişdir.

²⁹⁹ -ı mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş “təpər, taqət, güc” mənalı “hovur” sözünü Azmun “hovurı” (YA, s. 63), Ekici, “horı” (EM, s. 143), GY nəşirləri “hurı” (s. 224) şəklində oxumuşlar. Fikrimizcə, canlı danışıq dilində “hovur” və ya “hour” şəklində tələffüz edilən bu sözün göstərilən variantda verilməsi daha düzgündür. Həmin söz “təpinmək” mənasında işlənen “ho:urğalanmax” feilinin kökündə indi də yaşamaqdadır (ADDL, s. 209).

³⁰⁰ Burada “bir buqundañ” ifadəsi “bir zərbədən, bir vuruşdan” mənasındadır.

sıyra qılıc ⁴əjdəhanuñ üstinə yegin gəldi. Gəldüğündə necə gördi? ⁵Əjdəhanuñ yeddi başı qara yerüñ üzərində yatur gördi. ⁶Ğazan özi əjdəhanuñ arxasında bağdaş qurmuş ⁷gördi. Lələ dedi:

–Bərəkallah, aqam Ğazan! Ərlüğüñə, yeglüğüñə təhsin!

Ğazan dedi:

–Canum Lələ! Əjdəhanı mən öldürmədüm, sənüñ ⁸durumuñ iləñ hümmətuñ öldürdi. Yeg ustalar gətür, ¹⁰bu əjdəhanuñ dərissin soygil! – dedi.

Lələ yeg ustalar ¹¹gətürüb əjdəhanuñ dərissin soydurdı. Əjdəhanuñ ¹²dərissindəñ Ğazan qorqu bilməz canına don tıkdürdi. Aqca ¹³tozlu qatı yayına kurban eylədi. Üç yeləkli suhar oqlarına ¹⁴sadaq tıkdürdi, qara polad qılıcına qın düzəltdi. Altı **59** ¹pərli dəm şeşpərinə qab eylədi, ala baydaq sür cidasına ²qab eylədi. Qurt tükli Qoñur atı əyərinə örtük ³eylədi. Saybanuñ yelkənlərin əjdəhanuñ dərissindəñ ⁴eylədi. Yeddi başını bir təsərrüf iləñ soyubanı yeg başı ⁵üstinə Ğazan geydi. Atıylañ, donıylañ əjdəhanuñ ⁶donına girübəni padşah Bayındırı gözlədi, yola düşdi.

⁷Padşah Bayındıra xəbər gəldi ki, Ğazan əjdəha olub gəlir. Oğuz ⁸belə türk sadaqdur¹ ki, deməz, adam əjdəha necə olur? Saqdañ, soldañ ⁹sözə gəldilər ki: “Ğazan adam ikəñ biz öhdəsindəñ çıqmazduq. ¹⁰İmdi ki, əjdəha olubdur, bizi hamı utar. Bir təpəyə çıxalım, anı ¹¹tirbaran³⁰¹ edəlim”. Bayındır padşah sözə gəldi dedi:

– Mənim vəkilüm Ğazan ər igiddür, yeg igiddür. Bəlkə, əjdəhaya ¹³rast gəldi ola, öldürdi ola, əjdəhanuñ donına ¹⁴girdi ola. Əgər Ğazan əjdəha olubdur, nə qövüm tanur, nə qardaş **60** ¹tanur.

Qara Budağ dedi:

–Padşahum, maña rüsxət vergiləñ, ²gedim Ğazanuñ qarşısına. Əgər əjdəha olubdur, ol ³məni utsuñ!

Qara Budağ at oynatdı, Ğazanuñ qarşısına ⁴getdi. Səs yetər yerdə durdı, sadaqındañ suhar ⁵qapdı:

– Əmi, səni əjdəha oldı derlər. Əgər əjdər olmayubsañ, ⁶mənüm iləñ gümür-gümür danış! – dedi.

– Danışmasañ, ⁷suhar oquñ peykanıylañ öldürürəm, Ğazan, səni.

Qara polad qılıcuñ yalmanıylañ doğraram, Ğazan, səni.

Əgər ⁹əjdəha öldürübsəñ, ğazavatuñ mübarək!

Avuñdañ bir ¹⁰şılalğa³⁰² maña vergil!

Ğazan atdañ düşdi, qılıcın ¹¹Qara Budağın belinə baqladı. Qara Budağ qılıcına³⁰³ pəhləvan anda ¹²oldı. Olmadımı? Padşah Bayındır eşitdi, Ğazan əjdəha ¹³öldürübdür, İç Oğuzı, Daş Oğuzı götürüb ¹⁴qarşıladi. Ğazan atdañ düşdi, yetmiş qədəm səgirdi, **61** ¹Bayın-

³⁰¹ “Tirbaran” fars sözü “ox yağdırma” mənasındadır (ƏFSL, IIc, s. 404).

³⁰² GY nəşirləri bu sözü “Səngüləh” lüğətinə istinadən “ov ətindən və ya maldan birinə qənimət olaraq verilən pay” mənasında qeydə alınmış “şılalğa” sözü ilə bağlamışlar (GY, s. 278). Azmun sözü eyni şəkildə oxusa da, “gözaydınlığı” mənasında izah etmişdir (YA, s. 64, 100). Ekici isə burada yazılış xətası olduğunu düşünərək, onu “şıla[n]ğa” sözünün “n” samitini itirmiş forması kimi bərpa etməklə sözlükdə “şılən, şölən”, çevirdiyi məndə isə “dəlil” mənasında açıqlamışdır (EM, s.149, 204, 211). Müqayisə etdikdə GY nəşirlərinin yanaşması daha uyğun görünür. Əlavə fakt olaraq göstərmək istərdik ki, bu nadir söz teleut dilində “öldürülmüş maldan bir parça ət qoparmaq” mənası daşıyan “şılı-” feil kökü ilə də (R, IVc, 1h, s. 1055) əlaqələndirilə bilər (-l feil düzəldən, -ğa isə feildən ad düzəldən şəkilçidir). Qara Budağın əmisi Qazan xanın ovdan qayıtdığını düşünərək ondan pay istəməsi bu mülahizənin düzgünlüyünə tutarlı əsas verir.

³⁰³ “Qılıcıya” variantında oxuna bilən bu sözün morfem tərkibində yazılış xətası olduğunu düşünərək Azmun və GY nəşirləri də onu “kılıcına” kimi vermişlər (YA, s. 64; GY, s. 225). Ekici yazıldığı kimi transkripsiya etmişdir (EM, s. 149). Əlyazmanın mətnində “qılıcına pəhləvan” ismi birləşməsi daha iki yerdə: 4-2, 26-2 sətirlərində işlənmişdir ki, bu da göstərilən məqamda nun hərfinin üzərində nöqtə qoyuluşunun buraxıldığını güman etməyə əsas verir.

dır padşahuñ ayağına düşdi. Əjdəha dərindəñ ²düzəlmiş saybanı tikdi. Bayındır padşah saybanuñ ³altında bağdaş qurdi. Yeddi gün yeddi gecə padşah ⁴qonaqladı.

Dədəm Qorqud der, Ğazan kimi qoçaq igid ⁵dünyadañ gəlidi keçdi.

QISALTMALAR

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (2007). Bakı: Şərq-Qərb.

ADİL – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2005-2006). Dörd cildə. Bakı: Şərq-Qərb.

EM – Ekici M. (2019). Dede Korkut Kitabı Türkiстан/Türkmən Sahara Nüshası Soylamalar ve 13. Boy Salur Kazanın Yedi Başlı Ejderhayı öldürmesi. İstanbul: Ötüken.

ƏFSL – Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilində işlənən ərəb-fars sözləri lüğəti (2005). Bakı: Şərq-Qərb, 2 cildə

ƏH – Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəli. Kitab-əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərketmə kitabı) (1992), Bakı: Azərnəşr.

GY – Shahgoli N. Kh., Yaghoobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. (2019). Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 16, Sayı 2, Haziran 2019, s. 147-379

İM – Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə (2008). Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Bakı: Kitab aləmi.

KTS – Kazak Türkçesi Sözlüğü (1984). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını.

QTS – Древнетюркский словарь (1969). Лен.: Наука.

QRS – Киргизско-русский словарь (1965). Составитель К.К.Юдахин. М.: Советская энциклопедия. В двух книгах.

ME – Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Giriş – Metin – Faksemele. I c, Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi, 1958; II c, 1963.

MK – Kaşğari M. Divanı luğat-it-türk (2006). I-IV c, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əsgər), Bakı: Ozan.

R – Радлов В.В. (1893-1911). Опыт словаря тюркских наречий, т. I-IV. С.-Пб.

TDEL – Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й”) (1989). Москва: Наука.

TDTMQ – Сравнительно-историческая грамматикатюркских языков. Морфология (1988). Москва: Наука.

YA – Azmun Y. (2019). Dede Korkutun Üçüncü Elyazması. Yeni Soylamalar ve Boylar (Hikayeler) ile Türkmən Sahara Nüshası. Giriş-Metin-Çeviri- Sözlük-Tıpkıbasım. İstanbul: Kutlu Yayınevi.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər (2004). Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb.

2. Azmun Y. (2019). Dede Korkutun Üçüncü Elyazması. Yeni Soylamalar ve Boylar (Hikayeler) ile Türkmən Sahara Nüshası. Giriş-Metin-Çeviri- Sözlük-Tıpkıbasım. İstanbul: Kutlu Yayınevi.

3. Bürhanəddin, Qazi (2005). Divan. Bakı: Öndər nəşriyyat.

4. Dastani-Əhməd Hərami (2004). Bakı: Şərq-Qərb.

5. Ekici M. (2019). Dede Korkut Kitabı Türkiстан/Türkmən Sahara Nüshası Soylmalar ve 13. Boy Salur Kazanın Yedi Başlı Ejderhayı öldürmesi. İstanbul: Ötüken.

6. Ercilasun A. B. (2019). Dede Korkut kitabı'nın yeni nüshası ve üzerindeki yayınlar / Milli folklor, sayı 123, s. 4-22.

7. Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Giriş – Metin – Faksemele. I c, Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi, 1958; II c, 1963.

8. Əbülqazi Bahadır xan (2002). Şəcərəyi-Tərakimə (türkmənlərin soy kitabı). Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” NPB.
9. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusi (1992). Kitab-əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərketmə kitabı), Bakı: Azərnəşr.
10. Gökyay O.Ş. (2006). Dedem Korkutun Kitabı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
11. Hacıyev A. (2007). “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar, Bakı: Elm.
12. Hacıyev A. (2014). “Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu, I kitab (Müqəddimə üzrə), Bakı, Elm və təhsil.
13. Hacıyev A. (2018). “Dədə Qorqud” eposunda işlənmiş bəzi ifadələrin açımı / Əlyazmalar yannır, № 2, s. 165-171.
14. Xətayi, Şah İsmayıl (2005). Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb.
15. Qafarlı R., Rzasoy S. (2019). “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması, yoxsa “Kitabi-türkmən lisanı” oğuznaməsi / Dədə Qorqud Elmi-ədəbi toplusu. 2019 № 2, s. 3-39.
16. Qövsü Təbrizi (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat.
17. Qul Əli (2004). Qisseyi-Yusif. Bakı: Şərq-Qərb.
18. Qurbani (2006). Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb.
19. Kaşğari M. Divani luğat-it-türk (2006). I-IV c, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R. Əsgər), Bakı: Ozan.
20. Kazak Türkçesi Sözlüğü (1984). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını.
21. Киргизско-русский словарь (1965). Составитель К.К.Юдахин. М.: Советская энциклопедия. В двух книгах.
22. Kişvəri (2004). Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb.
23. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilində işlənən ərəb-fars sözləri lüğəti (2005). Bakı: Şərq-Qərb, 2 cildə
24. Koroğlu (1956). Bakı: Azərb, SSR EA.
25. Koroğlu (2005). Bakı: Səda.
26. Maraği A. (1992). Əmsali-türkanə. Atalar sözləri və xalq məsəlləri. Bakı: Yazıçı.
27. Oğuznamə (1987). Bakı: Yazıçı.
28. Радлов В.В. (1893-1911). Опыт словаря тюркских наречий, т. I-IV. С.-Пб.
29. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə (2008). Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Bakı: Kitab aləmi.
30. Shahgoli N.Kh., Yaghoobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. (2019). Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 16, Sayı 2, Haziran 2019, ss. 147-379.
31. Suli Fəqih (1991) // Hacıyeva A. Suli Fəqih Yusif və Züleyxa. XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi. Mətn və leksik oçerk. Bakı: Maarif.
32. Tarama Sözlüğü (1996). I-VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
33. Tekin T. (2003). Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul.
34. Tezcan S., Boeschoten H. (2001). Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: YKY.
35. Vaqif, Molla Pənah (2004). Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb.
36. Yusuf Has Hacib (2006). Kutadgu Bilig. Çeviren Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
37. Zərir, Mustafa. Yusif və Züleyxa (2006). Bakı: Şərq-Qərb.
38. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й”) (1989). Москва: Наука.

